

**İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren
MÜŞKİL ÂYETLER ve
ETRAFINDA OLUŞAN BİLİMSEL EDEBİYAT**

*Adem YERİNDE**

The Term Mushkilü'l-Qur'an and Mushkilü'l-Qur'an Literatures

Muskilü'l-Qur'an means the problematic and so-called contradictory verses in the Qur'an, which at first glance seem to contradict each other, as well as the name of Qur'anic science that aims at researching those problematic verses in the Qur'an and getting reasonable answers to them.

Since the very first decades of Islam these verses have been exploited as to arouse suspicions and questions in the minds of ordinary people about the divinity character of Qur'an. In the first centuries of Islam the atheist groups, which had been identified in the history of Islam by the terms "zenadika" and "melahida", had made an attempt to misuse these verses. By the colonization history of Islamic countries during the 18. and 19. centuries, we see that the Western Orientalists and recently especially after the extended using of Internet the missionary cites had been paying more attention to and interested in these verses with the same purpose as before.

In this work we will handle and study the term of Mushkilü'l-Qur'an, problematic and so-called contradictory verses, the reasons that cause them to be misunderstood and the methods of interpretation being used to deal with those verses, as well as we'll examine the scientific literatures that have been written by the Muslim scholars in this field century by century.

Anahtar kelimeler: Müşkil, Müteşâbih, Kur'ân, Tenâkuz, Nesh

Key words: Mushkil, Muteshabih, Quran, Contradiction, Abrogation.

Giriş

Müşkil âyetlerden maksat, ilk bakışta aralarında ihtilaf ve tenakuz varmış gibi görünen âyetlerdir. Kur'ân'ın bazı âyetleri arasında görünen zahiri ihtilaf ve tenakuz durumları, makul ve anlaşılabilir bir şekilde yorumlanmadığında tefsir ilmi ve metodolojisi hakkında yeteri bilgiye sahip bulunmayan, âyetler arasındaki münasebetler ve âyetlerin bağlamları, nüzul sebepleri ve tarihsel

* Dr., Sofya Yüksek İslam Ens. Öğretim Üyesi

ortamı üzerinde araştırma ve inceleme yapma imkanı bulamayan, bu sebeple bu tür âyetler arasında hakiki ihtilaf ve tenakuz durumunun var olduğu sansını kapılan sıradan insanların zihninde, Kur'ân'ın ilahiliği konusunda şüphe ve tereddütler oluşturabilir. Nitekim Müslümanların zihnini karıştırmak ve onların kalplerinde kendi kutsal kitaplarına karşı tereddütler oluşturmak maksadıyla İslamiyet'in Arap yarımadasının dışına çıkıp eski Grek, Bizans ve İran ilim ve kültür merkezlerini kendi coğrafyasına kattığı ilk asırlarda farklı din ve ideolojilere mensup bazı kişilerin gayretlerini Kur'ân'ın müşkil âyetleri üzerinde teksif ettiği dikkat çekmektedir. Aynı şekilde Batılı oryantalistler de, sömürgecilik dönemlerinde, çoğunluğu Müslümanlardan oluşan sömürge ülkeleri halklarının inandığı kutsal kitaplarına (Kur'ân'a) olan inançlarını zayıflatmak, böylece kutsal kitaplarının onlar üzerindeki tesirini kırmak veya en azından azaltmak suretiyle halkların yabancı güçlere karşı tepkilerini hafifletmek amacıyla yine bu gibi âyetlere dikkat çekmişlerdir.

Son dönemlerde ise, özellikle de dünyada internet kullanımının yaygınlaşmasından sonra misyoner teşkilatlarının kurdukları internet sitelerinde "Contradictions in The Quran" başlığı altında Kur'ân'ın müşkil âyetlerini kendi hedeflerine hizmet edecek bir tarzda ele aldıkları gözlenmektedir. Anlaşılan o ki, misyonerler, bu gibi âyetler üzerinden bir yandan Müslümanlara yönelik misyonerlik faaliyetlerini daha etkili kılmaya çalışırken diğer yandan tarih boyunca Müslüman âlimler ve araştırmacılar tarafından Hıristiyan kutsal kitapları ve metinleri hakkında iddia edilen bir takım kuşku ve tereddütlere¹ aynıyla karşılık vererek Müslüman okuyucuların zihninde kendi kutsal kitaplarına karşı da bazı kuşku ve şüpheler uyandırma gayretine girmişlerdir.²

İslam inanç ve ibadet geleneğinin fert ve cemiyet bazında sağlam temeller üzerine bina edilip sonsuza dek yaşatılması düşüncesi, Kur'ân'ın müşkil ve müteşâbih âyetlerinin akli selimi tatmin edecek biçimde te'lif ve te'vilini zorunlu kılmıştır. Bu inançla Kur'ân üzerinde araştırma ve inceleme yapan İslam bilginlerinin, daha ilk asırlardan itibaren gayretlerini Kur'ân'ın müşkil ve müteşâbih âyetlerinin makul ve makbul bir tarzda tefsir ve te'vili için yoğunlaştırdıkları görülmektedir. Onların bu sahada ortaya koydukları

¹ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, Ankara 1998.

² Örnek olarak bkz. www.answering-islam.org.

gayretler ve bilimsel katkılar neticesinde “Müşkilü'l-Kur'ân” adıyla Kurân ilimleri arasında önemli yere sahip bir disiplin teşekkül etmiştir.

Bu çalışmada, özellikle Kur'an-ı Kerim âyetleri arasında ilk bakışta ihtilaf ve tenakuz gibi görünen durumları inceleyip onları bir şekilde izale etmeye çalışan ilim dalı ve bu dalda yazılan eserlerin ortak adı olan “Müşkilü'l-Kur'ân” ilmi ve bu sahada İslam bilim tarihinde ilk asırlardan itibaren ortaya çıkmaya başlayan bilimsel edebiyat ele alınacaktır. Batılı oryantalistler ve bazı misyoner sitelerce Kur'ân'ın müşkil âyetleri etrafında oluşturulan kuşku ve şüpheler konusu ise makalenin hacmini artıracığından ve asıl maksattan sapma olacağı için bu makalede ele alınmayacaktır. Bununla beraber bu konunun, daha sonraki özel bir çalışmada ele alınması planlanmaktadır.

1. “Müşkilü'l-Kur'ân” Kavramı

a) Tanımı:

Arapça "işkâl" mastarından ismi-i fâil olan Müşkil, sözlükte "zihni karışıklığa yol açan mesele" demektir. Kışa girildiğinde "أشتى", Harem'e girildiğinde "أحرم" dendiği gibi bir mesele, benzerleriyle karışarak anlaşılabilir ve ayırt edilemez hal aldığı zaman da "أشکل علي كذا" denir.³ Nitekim Hz. Ömer'in şehit edilmesiyle ilgili bir haberde “فخرج النبيذ مشكلاً” (Şurup/şıra kanla karışık olarak çıktı)” denmiştir.⁴

Terim olarak ise “Müşkil”, değişik İslami disiplinlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Özellikle Hanefî usûlünde “Kendisi ile kastedilen mânanın, ancak onu kuşatan karine ve emâreler üzerinde inceleme yapma ve derin düşünme yoluyla anlaşılabilen lafza”⁵ Müşkil denirken, bu çalışmanın asıl ilgili olduğu Ulûmu'l-Kur'an (Kur'an ilimleri) sahasında, “âyetler arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilaf ve tenakuz durumuna” Müşkil; “bu gibi durumları inceleyen ilme” de Müşkilü'l-Kur'ân denmiştir. Bu anlamda Müşkilü'l-Kur'ân alanında ilk müstakil eser yazarı İbn Kuteybe (ö. 276/889) Müteşâbih ile Müşkil kavramları arasında bir benzerlik kurar. Ona göre

³ Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfî istilâhâtî'l-fünûn*, (nşr. Lutfi Abdülbedî) Mısır 1872, IV, 166-167; Ahmedenkerî, Abdünnebi b. Abdürresûl el-Ahmedenkerî, *Camîu'l-ülâm fi istilâhâtî'l-fünûn: Düstûru'l-ulemâ* (nşr. Kudbüddin Mahmud b. Gıyaseddin Ali Haydarabadî), Beyrut 1395/1975, III, s. 266-267.

⁴ İbnü'l-Esir, Mubarek b. Muhammed b. Esir, *en-Nihâye fi garibi'l-hadis ve'l-eser* (nşr. Tahir Ahmed ez-Zâvi-Mahmud Muhammed et-Tannâhî) Kahire 1383/1963, “şkl” md

⁵ Bkz. Adem Yerinde, *Abkam Âyetlerinin Tefsirinde Sunnetin Yeri* (Doktora Tezi), MÜSBE, İstanbul 1997, s. 341.

Müteşâbih teriminin türediği kök olan *teşâbih*, “Manaları farklı olduğu halde bir lafzın (ifadenin) zâhiren başka bir lafza benzemesidir”. Bu tanımıyla lafzı müteşâbihleri kasteden İbn Kuteybe, ayrıca manasında bir incelik ve kapalılık bulunan her lafza (ifadeye) da müteşâbih dendiğini belirtmiştir. Bu manada *Müteşâbih* ile manasında ifade yapıları (şekilleri) arasındaki benzerlikten kaynaklanan bir kapalılık bulunan *Müşkil* arasında bir benzerlik kurar. Daha sonra ise sebebi ne olursa olsun anlamında kapalılık bulunan her lafza kısaca *Müşkil* dendiğini belirtir.⁶

Kur’ân ilimleri sahasında ansiklopedik eser kaleme almış bulunan Celaleddin es-Suyûtî (ö.911/1505) ise Müteşâbih ile Müşkil kavramları arasındaki farka dikkat çeker ve ona göre bu iki kavram arasındaki yegâne farkın, Müteşâbihin anlamının anlaşılabilmesi, Müşkilin ise ilmî dirayet ve tefekkürle açıklanabilmesi olduğunu söyler⁷ Bu tanıma göre Müşkil, Müteşâbihe göre daha anlaşılır ve açık olmaktadır.

b) Tarihçesi

İbn Kuteybe’nin Müşkil ve Müteşâbih tanımlarından, henüz o dönemde bu iki kavram arasında net bir ayırımın yapılmadığı anlaşılrsa da, ilk müstakil eserlerin ortaya çıkmaya başladığı tarihler dikkate alındığında hicri ikinci (Miladî VIII) yüzyılın sonları ile üçüncü (Miladî IX.) yüzyılın başlarından itibaren Müşkilü’l-Kur’ân’ın müstakil bir disiplin haline gelmeye başladığı söylenebilir. IV. asra gelindiğinde ise Müşkil kavramı zihinlerde iyice netleşmiş olmalı ki, ünlü *Fibrîst* yazarı İbn Nedim (ö. 385/995) eserinde Müşkilü’l-Kur’ân’ı, Meâni’l-Kur’ân ve Mecâzü’l-Kur’ân ile yan yana, fakat ayrı bir disiplin olarak zikretmiştir.⁸ İbn Nedim’den sonra ise Kur’ân ilimleri alanında telif edilen eserlerde Müşkilü’l-Kur’ân’dan ayrı bir disiplin olarak pek söz edilmediği görülür. Bu sahada kapsamlı eser sahibi sonraki dönem müelliflerinden Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) *el-Burbân*’ında Müşkilü’l-Kur’ân’ı, "Ma’rifetü mûhimi’l-ihtilâf (İhtilâflı gibi görünen âyetler ilmi)" başlığıyla otuz beşinci ilim türü, Suyûtî de *el-İtkân*’ında “Müşkilü’l-Kur’ân

⁶ İbn Kuteybe, *Te’vilü Müşkilü’l-Kur’ân*, (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1393/1973, s. 102. Ayrıca bkz. Aydın Muhammed *Kur’an’da Benzer Ayetlerdeki Anlatım Farklılıkları*, Değişim Yayınları, Adapazarı, 2001, s. 25.

⁷ Suyûtî, Celaleddin es-Suyûtî, *et-Tabbir fi ilmi’t-tefsir* (nşr. Fethi Abdülkadir Ferid), Riyad 1402/1982, s. 221.

⁸ Bkz. İbn Nedim, *el-Fibrîst fi abbâri’l-ulemâi’l-müsannifin mine’l-kudemâ ve’l-mubdesîn ve esmâi kütübühim* (nir. Rıza-Teceddüd), Tahran, ts. s. 37.

ve mûhimü'l-ihtilâf ve't-tenâkuz (Kur'ân'ın ihtilâflı ve çelişkili gibi görünen müşkil âyetleri)" başlığıyla kırk sekizinci ilim türü olarak zikreder.⁹

c) Ortaya Çıkışını Gerektiren Sebep

Müşkilü'l-Kur'ân ilminin, dinî ve ilmî bir zaruretten doğduğundan kuşku yoktur. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatının üzerinden fazla bir süre geçmeden sahabe arasında yaşanan Cemel Vakası (y. 36/656), Sıffin Savaşı (y. 37/657) ve Tahkim olayını takip eden yıllarda Müslümanlar arasında meydana gelen siyasi parçalanma, ileriki dönemlerde fikrî ve itikâdî guruplaşmalara dönüşmüştür. Daha I. (VII.) yüzyılda İslam dünyasında Müteşâbih ve Müşkil âyetler ekseninde Allah'ın sıfatları, kaza-kader, hidayet, dalâlet, irade hürriyeti vb. konularda yoğun kelam tartışmaları meydana gelmiş, devam eden yıllarda bu tartışmalara özellikle "zenâdika (zındıklar) ve melâhîde (mülhitler)" adıyla anılan kimselerce ileri sürülen Kur'ân'da tenakuz iddiaları da eklenmiştir. Gerek İslamî fetihlerin genişlemesiyle gerekse yeni fethedilen coğrafyalarda hâkim olan eski Yunan, Mısır, Hint ve İran medeniyetlerine ait kültürel mirasın Arapçaya tercüme edilmesiyle İslam dünyasında dinî, felsefî ve fikrî alanlarda daha sistematik ve metodik münazaraların yapılmaya başlandığı görülmektedir. Yapılan bu münazaralarda İslam karşıtı bazı akımların, özellikle Müslümanların temel kitabı Kur'ân'ı hedef alarak argümanlarını, ondaki müteşâbih ve müşkil âyetler üzerine oturtmak istedikleri anlaşılmaktadır. Amaçları, güya Kur'ân'ın ihtilaf ve çelişkilerle dolu tutarsız bir kitap olduğunu ileri sürerek onun ilahiliği ve güvenilirliği konusunda Müslümanların zihninde bir takım kuşku uyandırmaktır. Ancak Müslüman bilginler onların bu çabalarını, gösterdikleri ilmî ve fikrî gayretleriyle verimsiz bırakmışlardır. Kaynaklarda işaret edildiği üzere İbn Uyeyne'nin (ö.198/814) *Cevâbâtü'l-Kur'ân'ı*, Kutrub'un (ö. 210/825) *er-Redd ale'l-mülhidîn fî teşâbühi'l-Kur'ân'ı* ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *er-Redd ale'z-zenâdika ve'l-cehmiyye'si*¹⁰ özellikle ilk dönem zındık ve mülhitlerinin Kur'ân'ın ilahiliği konusunda uyandırmaya çalıştıkları kuşkuları izale etmeye yönelik çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır.

Müşkilü'l-Kur'ân alanında günümüze ulaşan ilk sistematik eserin sahibi İbn Kuteybe de eserini (*Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*), Kur'ân'ı eleştirerek toplumda

⁹ Suyûtî, bu sahada kaleme aldığı ilk eseri olan *et-Tabbîr*'de (s. 221) ise Müşkilü'l-Kur'ân'ı, kırk altıncı ilim türü olarak ele almıştır.

¹⁰ thk. Muhammed Reşit, Kahire 1973.

fitne ve fesat çıkarmak isteyen, ondaki müteşâbih âyetleri kıt anlayışları, sakat görüşleri ve önyargılı yorumlarıyla tahrif edip, sonra da Kur'ân'da ihtilaf ve çelişkilerin, i'râb ve nazım hatalarının bulunduğunu iddia eden, bu yolla İslam'ın temel kaynağının güvenilirliği hakkında kuşku uyandırmak isteyen mühlitlere açık burhan ve kesin delillerle cevap vermek, halkın zihninde anlam kargaşasına yol açan bazı âyetleri açıklamak amacıyla telif ettiğini belirtmiştir.¹¹ Buna göre denilebilir ki, Müşkilü'l-Kur'ân ilminin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan esasta iki sebep vardır:

Biri, Kur'ân'ın ilahiliği konusunda kuşku ve şüpheler uyandırmak isteyen İslam karşıtı akımlara karşı Kur'ân'ı savunma, diğeri ise halkın zihninde karışıklığa yol açan bazı müşkil ve müteşâbih âyetleri makul bir tarzda yorumlama ihtiyacıdır. Müşkilü'l-Kur'ân türünde kaleme alınan eserlerin asıl telif amacı bu olmakla birlikte, bu gibi eserlerde yalnız zahiren ihtilaf ve tenakuz durumu oluşturan müşkil lafızların teviliyle yetinilmediği, aynı zamanda garib, müteşâbih, müphem ve muğlak kelimelerin açıklamasına da genellikle yer verildiği görülmektedir.

2. Kurân Âyetleri Arasındaki İhtilaf Durumlarının Keyfiyeti ve Sebepleri

Kuşkusuz Kur'ân'da ya da yine sonuç itibariyle vahiy eseri olan Sünnet'te hakiki ihtilaf ve tenakuzun varlığından bahsedilemez. Hakiki tenakuz (çelişki), Ebû Bekir es-Sayrafi'nin (ö. 330/941) tanımına göre: "Aynı kaynaktan çıkan iki ifadeden birinin, makul bir uzlaşturmaya imkân vermeyecek şekilde bütün yönlerden diğeriyle çelişmesidir"¹² Kur'ân âyetleri arasında bu anlamda bir tenakuzdan bahsetmek mümkün değildir. Nitekim "Eğer o (Kurân), Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı, onda bir çok ihtilaflar (çelişkiler) bulurlardı"¹³ âyetiyle Kur'ân'ın âyetleri arasında ihtilaf ve çelişkinin bulunmayışı, onun ilahiliğine bir delil olarak gösterilmiştir. Âyette söz konusu edilen ihtilaf, "Muhakkak ki sizler, çelişkili sözler (kavlün muhtelif) söylüyorsunuz"¹⁴ âyetinde işaret edildiği gibi mânâ, amaç, belagat, fesâhat, üslûp ve yöntem bakımından bir beşer kelamında görülen türden ihtilaf ve tenakuzlardır. Elbette ki Kur'ân ve sahih Sünnet hakkında bu tür ihtilaf ve

¹¹ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, s. 22-23.

¹² Bkz. Suyûtî, Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Musatafa Dîb el-Buğâ), I-II, Beyrut 1407/1987, II. 734.

¹³ en-Nisâ, 4/82.

¹⁴ ez-Zâriyât, 51/8.

çelişkilerden bahsedilemez. Aksine bunlarda, önceki şer'î bir hükmün sonraki şer'î bir hükümle tamamen veya kısmen ref'i (kaldırılması) anlamında nesih veya kapsam alanının daraltılması anlamında tahsisten bahsedilebilir ki, bu asla bir ihtilaf ve tenakuz anlamına gelmez. Asıl tenakuz, yukarıdaki tanımda işaret edildiği gibi, aynı kaynaktan sadır olan iki ifadeden birinin nefyettiğini (olumsuzladığını) diğersinin ispat etmesidir. Bu durumda dahi gerçek bir tenakuzdan bahsedilebilmesi için her iki ifadenin ayrıca özne, nesne, yüklem, olay, yer ve zaman, hakikat veya mecaz bakımından da müşterek olmaları gerekir. Öyleyse özne, yüklem, yer ve zaman bakımından aynı olaydan bahsetmeyen iki ifade arasında hakiki bir tenakuzdan bahsedilemeyeceği gibi biri hakikat diğeri mecaz olan iki ifade arasında da hakiki bir tenakuzun varlığından bahsedilemez.

Buna göre ihtilafı, eğer hakiki ihtilaf ve zahirî ihtilaf şeklinde iki kısma ayırmak mümkünse, Kur'ân'da hakiki bir ihtilafın varlığından bahsedilemez. Bu gayet açıktır. Bununla beraber Kur'ân'daki bazı âyetler, özellikle Kur'ân ilimleri ve âyetlerin nüzûl sebepleri ve tarihi arka planı ile Arap dili ve edebiyatı hakkında yeteri bilgi ve birikime sahip bulunmayan sonraki nesiller ile halk kesiminin zihninde ilk bakışta bir ihtilafı ve çelişkili gibi görünebilir. Ancak basit bir araştırma ve inceleme sonucu böylesi bir ihtilafın giderilmesi pekâlâ mümkündür.¹⁵ Kur'ân'da görülmesi muhtemel ihtilafı teğâyür (üslûp ve anlam çeşitlemesi) ihtilafı olarak nitelendiren İbn Kuteybe, onda tezat anlamında bir ihtilafın varlığını kesin olarak reddeder. Ona göre, ihtilafı gibi görünen bazı ifadelerin anlamları arasında farklılık bulunda bile, son tahlilde hepsi de sahihtir.¹⁶ Benzer bir taksimle İbn Teymiye (ö. 728/1328) de ihtilafı, ihtilaf-ı tezat ve ihtilaf-ı tenevvü (çeşitlilik ihtilafı) şeklinde iki kısımda mütalaa etmiştir. Bu taksime göre Kur'ân'da geçen ihtilaf tenevvü ihtilafı türündendir ki, bu zâhiri bir ihtilafıdır; yoksa hakiki bir ihtilaf değildir.

Zahirî ihtilaf durumunun, özellikle meselenin aslına vakıf olmayan bilgisiz insanların zihninde gerçek bir ihtilaf ve tenakuza dönüşmesinden önce izale edilmesini ve bunun için gerekli ilkelerin ortaya konulmasını dinî ve ilmî bir görev bilen İslam âlimleri, Müşkilü'l-Kur'ân ilmi içerisinde bazı âyetler arasında ilk bakışta var olduğu sanılan ihtilaf durumlarının sebepleri ve bunları izale etmenin yolları üzerinde durmuşlar.

¹⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, I-II, İstanbul 1973-74, I, 154.

¹⁶ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, s. 40.

Buna göre Kur'ân'ın bazı âyetleri arasında görülen zahirî ihtilaf sebepleri kısaca şunlardır:

a) *Kırâat farklılıklarından kaynaklanan ihtilaf*

Mütevâtir derecesine ulaşan sahih rivayetlerle sabit olduğuna göre Kur'ân yedi harf üzere inmiştir ve birçok âlimin benimsediği görüşe göre bu yedi harfin bir vechini farklı kıraatler oluşturmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde yaygın olan bu kıraatler, Hz. Ebû Bekir'in Kur'ân'ı cemi sırasında da aynen muhafaza edilmişti. Hz. Osman döneminde yapılan cem ve teksir/istinsah faaliyetiyle ise İslam devletine yeni katılan bölgelerde halk arasında, özellikle de işin aslını bilmeyen genç nesiller arasında tehlikeli boyutlara varan ihtilaflara sebebiyet vermesi üzerine kıraat farklılıkları mümkün olduğunca teke indirilmeye çalışılmış, sadece aynı hat üzerinde muhafaza edilebilecek ve ihtilafa sebebiyet vermeyecek mâhiyette olanları muhafaza edilmişti. Bu dönemden sonra özel Mushaf'lar yok edilerek Hz. Osman Mushaf'ı üzerinde ittifak sağlanmış ve bir kıraatin sahih olabilmesi için onda, Hz. Osman Mushaf'ına ve Arap diline uygunluk ile kesintisiz (muttasıl) ve sağlam bir senetle Hz. Peygamber'e isnadı şart görülmüştür.¹⁷

Gerek Hz. Osman'ın istinsah faaliyeti gerekse kıraat âlimlerinin ilmî gayretleri sayesinde bugün için Kur'ân'da gerçek bir kıraat ihtilafından bahsetmek mümkün değildir. Mevcut bir kaç kıraat farklılığından kaynaklanan ihtilaflar da gerçek bir ihtilaf olmaktan çok âyetin anlamını açıklayıcı mahiyette olup müfessirin önüne geniş bir yorum sahası açacak bir fonksiyon icra etmektedir. Bu sebeple kıraat farklılıkları tefsir hareketinde mühim bir rol oynamıştır.¹⁸

İbn Kuteybe'nin araştırmasına göre kıraat ihtilafları, sadece hareke ihtilafı, irab ve mânâ ihtilafı, harf ve mânâ ihtilafı, sadece şekil ihtilafı, şekil ve mânâ ihtilafı, takdim-tehir ihtilafı ve ziyade ve noksanlık ihtilafından ibarettir.¹⁹ Ancak zikredilen mânâ ihtilafından maksat, İbn Kuteybe'nin ifadesiyle bir tezat ihtilafı değil, muhtemel anlamların hepsinin de geçerli kabul edilebileceği “teğayür” ihtilafıdır. Meselâ, “!!**Ė**!!” (Uzun bir zaman

¹⁷ Bkz. İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr* (nşr. Ali Muhammed Dabba) Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts., I, 9.

¹⁸ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Ankara 1988, s. 94-95.

¹⁹ Örnekleri için bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 36-38.

sonra batırladı”²⁰ âyetinde geçen “ümme” kelimesi “بعد أمه (Unuttuktan sonra)” şeklinde de okunmuştur ki, sözlük anlamları farklı olsa bile sonuç itibarıyla her iki kırâat de aynı noktaya çıkmakta, aralarında herhangi bir tezat bulunmamaktadır.²¹

b) *Sözcüklerin hakîkî veya mecazî anlamda kullanılmasından kaynaklanan ihtilaf*

Kur’ân âyetlerinde kelimeler genellikle hakîkî anlamlarında kullanılmakla beraber bazen mecazî manalarda da kullanıldığı olmuştur. İslam âlimlerinin ekseriyeti, belâğat ve fesâhat yönünden Arap edebiyatının şaheseri olan Kur’ân’da mecazın varlığını kabul etmektedirler. Nitekim Kur’ân’ın ibâresindeki tatlılık ve çekicilik, biraz da ondaki mecazî kullanımlardan ileri gelmektedir.

Sözcüklerin gerçek anlamları dışında kullanılma sanatı demek olan Mecazın Kur’ân’daki kullanımının pek çok türü vardır. Mesela, Ebû Ubeyde (ö. 209/824) *Mecâzî’l-Kur’ân* isimli eserinin mukaddimesinde Kur’ân’da 38 çeşit mecazî kullanıma işaret eder. İbn Kayyim (ö. 751/1350) de *el-Fevâidü’l-müşevvika* adlı eserinde Kur’ân’da yer alan yirmi dört çeşit mecazî kullanımı örnekleri ile birlikte açıklar.²² İbn Kuteybe ise *Te’vilü müşkilü’l-Kur’ân*’inde Kur’ân’ın 42 kadar müşkil âyetinin mecazî yönünü açıklar.²³ Buna göre “فأمة هاروة” (*Onun annesi cehennemdir*)²⁴ âyeti ile “و أزواجه أمهاتهم” (*ve hanımları da müminlerin anneleridir*)²⁵ âyetinde geçen sırasıyla “أمة” ve “أمهاتهم” kelimeleri mecazî anlamda kullanılmış olup birinci âyette, tıpkı annenin çocuğunu kucağına alıp sarması gibi cehennem de kafiri içine alıp kuşatacağı ifade edilirken, ikincisinde Hz. Peygamber’in eşlerinin evlilik, saygı ve hürmet bakımından anne mesabesinde oldukları belirtilmektedir.²⁶

c) *Lafzın Müşterek (Çok Anamlı) Lafız Olmasından Kaynaklanan İhtilaf*

Kur’ân’da işkâle yol açan hususlardan biri de ondaki birden fazla manaya gelen müşterek lafızlardır. Kur’ân’ın pek çok âyetinde geçen bu tür

²⁰ Yusuf 12/45.

²¹ İbn Kuteybe, *Te’vilü müşkilü’l-Kur’ân*, s. 40.

²² Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâidü’l-müşevvika ilâ ulâmi’l-Kur’ân ve ilmi’l-beyân*, Beyrut ts, s. 12-16, Beyrut ts.

²³ Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, İstanbul 1996, s. 173.

²⁴ el-Kâri’a, 101/9.

²⁵ el-Ahzâb, 33/6

²⁶ Bkz. İbn Kuteybe, *Te’vil*, 104.

lafızlardan 48'ni İbn Kuteybe *Te'vil*'inde şerh etmiştir²⁷ Meselâ, "hüdâ" kelimesi irşat etti, açıkladı²⁸, çağırıldı, davet etti²⁹ ilham etti³⁰, infaz etti³¹; "ümme" kelimesi bir sınıf³², zaman, vakit³³, rabbânî önder³⁴; "millet" kelimesi, âlimlerden bir cemaat³⁵, din³⁶, aynı dine mensup topluluk³⁷ gibi anlamlara gelmektedir. Yine Bakara sûresinin 228. âyetinde geçen "kurû" kelimesi de müşterek bir lafız olup kadınlarda görülen hem hayız hem de temizlik dönemini ifade eder.³⁸ Bu sebeple Kur'ân'da yer alan çok anlamlı kelimelerin manaları belirlenirken, son derece dikkatli olunmalı, derin araştırma yapılmalı ve muhakkak cümlenin bağlamı nazar-ı dikkate alınmalıdır. Aksi takdirde hata ihtimali yüksek olur.

d) *Muhkem-müteşâbih ihtilafı*

Kur'ân'ın önemli bir kısmı, anlamı insanlar tarafından kolaylıkla anlaşılabilir muhkem âyetlerden, cüzî bir kısmı ise mânâsında kapalılık bulunan veya anlamları kolaylıkla anlaşılabilen müteşâbih âyetlerden oluşmaktadır. Al-i İmrân sûresinin 7. âyetinde belirtildiği üzere Kur'ân'ın esasını, muhkem âyetler oluşturmaktadır. Bununla beraber kalplerinde eğrilik bulunanlar, kafa karışıklığına (fitne) yol açmak ve anlamlarını tahrif etmek amacıyla daha çok müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Söz konusu âyetin delâletiyle Kur'ân'da mânâsını ancak Allah'ın bileceği bazı müteşâbihler bulunduğu gibi farklı okuyuş/kırâat tarzlarının sağladığı yorumlara göre bir kısım müteşâbih âyetlerin anlamlarını ilimde rusuh (derin bilgi) sahibi olanlar da bilebilirler.

e) *Konuya yaklaşım eksikliğinden kaynaklanan ihtilaf*

İlk bakışta ihtilafı gibi görünen bazı âyetlerin, farklı açılardan değerlendirilmesi halinde gerçekte bir ihtilaf oluşturmadıkları anlaşılır.

²⁷ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilî'l-Kur'ân*, s. 441-515.

²⁸ Fussilet, 41/17; es-Secde 32/26; el-A'râf, 7/100

²⁹ er-Ra'd, 13/7; el-Enbiyâ, 21/73.

³⁰ Tâhâ, 20/50.

³¹ Yusuf 12/53.

³² el-Bakara, 2/213; el-En'âm, 6/38.

³³ Yusuf 12/45; Hûd, 11/8.

³⁴ en-Nahl, 16/120.

³⁵ Âl-i İmrân 3/104.

³⁶ ez-Zuhruf 43/22-23.

³⁷ el-Mü'minûn 23/52; en-Nahl 16/93.

³⁸ Daha fazla örnek için Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vil*, 441-515.

Mesela, "Onlar, iman edenler ve kalpleri Allah'ın zikriyle sükûna erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla buşur bulur"³⁹ âyetinde, müminlerin kalplerinin Allah'ı zikirle mutmain olması ve sükûna ermesinden bahsedilirken, "Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen... kimselerdir"⁴⁰ âyetinde, Allah anıldığında müminlerin kalplerinin titrediği ve ürperdiğinden bahsedilmektedir. İlk bakışta "kalplerin mutmain olması ve sükûn bulması" ile "korkuyla titremesi ve ürpermesi" arasında bir ihtilaf varmış gibi görünse de, gerçek öyle değildir. Çünkü kalplerin sükûn bulması, tevhit inancının verdiği bir rahatlamadır. Diğer taraftan kalplerin titremesi ise doğruluktan ayrılma ve hidayetten sapma korkusunun verdiği bir sonuçtur.⁴¹ Dolayısıyla bu iki âyet birlikte değerlendirildiğinde, onların müminin her zaman korku ile umut arasında bulunması gereken ruh halini ifade ettiği görülür. Nitekim "Rablerinden korkanların, bu Kitab'ın etkisinden tüyleri ürperir; derken hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah'ın zikriyle yumuşar, rahatlar"⁴² âyetinde müminlerin kalplerinde hissettikleri korku ile umut, ürperme ile sükûn birlikte anılmıştır.⁴³

f) Bir maddenin değişik türleri ve bir oluşumun muhtelif safhalarına işaretten kaynaklanan ihtilaf

Mesela, ilk insan Adem'in (a.s.) yaratılışı ile ilgili olarak yaratılışının değişik safhalarından bahisle muhtelif âyetlerde onun, "toprak",⁴⁴ "pişmiş kuru bir çamur"⁴⁵ "yapışkan bir çamur"⁴⁶ ve "pişmiş çamur benzeyen bir balçık"⁴⁷ gibi maddelerden yaratıldığı belirtilmiştir. Elbette ki bu âyetler arasında gerçek bir ihtilaftan bahsedilemez. Zira âyetlerde zikredilen bütün o maddelerin aslı topraktır ve işaret edilen hususlar, ilk insanın yaratılış merhalelerinde toprağın aldığı değişik şekil ve özelliklerden ibarettir.⁴⁸

h) Konu ve yer farklılığından kaynaklanan ihtilafı

³⁹ er-Ra'd 13/28.

⁴⁰ el-Enfâl, 8/2.

⁴¹ Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Bürhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), I-IV, Beyrut 1391/1972, II, 61-62.

⁴² ez-Zümer, 39/23.

⁴³ Başka örnekler için Bkz. Zerkeşi, *el-Bürhân*, II, 61 vd.; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 731-732.

⁴⁴ Âl-i İmrân 3/59.

⁴⁵ el-Hicr, 15/26, 28, 33.

⁴⁶ es-Saffât, 37/11.

⁴⁷ er-Rahmân 55/14.

⁴⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 729.

Âyetler arasında görülen bazı ihtilaflar da olayın ilgili olduğu konu ve yer farklılığından kaynaklanmaktadır. Mesela, bazı âyetlerde insanlar ve cinlerin âhirette hesaba çekilecekleri belirtilirken⁴⁹, diğer bazı âyetlerde işledikleri günahların hesabının kendilerinden sorulmayacağı veya onlarla asla konuşulmayacağı bildirilmiştir.⁵⁰ Ancak âyetler yakından incelendiğinde aralarındaki bu ihtilafın sebebinin, konu ve yer farklılığı olduğu görülür. Zira kıyamette değişik mevkiler ve farklı guruplar olacaktır. Bazı mevkilerde sorgu (hesap) olurken, bazılarında herhangi bir sorgu olmayacaktır. Yine kıyamette hesapları sırasında kâfirler, sert bir muameleyle karşılaşır azarlanırken, müminler şefkat ve merhametle yumuşak muamele görürler.⁵¹

i) *Zahirî mânâ ile asıl kastedilen mânâ farklılığından kaynaklanan ihtilaf*

Kur'an'da geçen bazı âyetlerin zahirî mânâları, asıl kastedilen mânâlarına muhaliftir. Şayet Arap dilinin ifade özellikleri yeterince bilinmezse, bu gibi âyetlere yanlış anlamlar verilebilir. Mesela, "*Yalancılar ölsün, kabrolsun!*"⁵² âyeti gibi beddua ifade eden bazı âyetlerle, gerçekte ifade ettikleri anlamların vuku bulması kastedilmemiştir. Buna göre biraz evvel zikredilen âyetle onun zahiri anlamı, yani yalancıların gerçekten ölmeleri kastedilmemiştir. Bilakis bu, Peygamber'e (s.a.s.) iftira atarak onu sihirbazlık ve kâhinlikle suçlayanlara yapılmış bir beddua olup onların bu yaptıklarının çirkinliğini ifade etmektedir.

İbn Kuteybe *Te'vilü müşkeli'l-Kur'an*'inde 24 farklı konuya ilişkin 103 kadar âyetin zahirî anlamlarının asıl kastedilen mânâlarına muhalefetini açıklamaya çalışır.⁵³

j) *Bir Harf-i Cerin Diğerinin Yerine Kullanılmasından Kaynaklanan İhtilaf*

Âyetler arasında görülen ihtilaf sebeplerinden biri de, harf-i cerlerin birbirlerinin yerine kullanılmasıdır. Arap dilinin bu özelliği bilinmezse eğer, bazı âyetlerin anlamı yanlış anlaşılabilir. Mesela, "وما ينطق عن الهوى إن هو إلا وحي يوحى" (O arzusuna göre konuşmaz, O (bildirdikleri) vahiyden başkası değildir)⁵⁴ âyetin de "ile (ilsâk)" anlamına gelen "ب" harf-i ceri yerine "den,

⁴⁹ Bkz. el-A'râf 7/6; es-Saffât 37/24.

⁵⁰ Bkz. er-Rahman 55/39; el-Bakara, 2/174.

⁵¹ Bkz. Zerkeşi, *el-Bürhân*, II, 55 vd.

⁵² ez-Zâriyât, 51/10.

⁵³ Bkz.. Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, s. 179.

⁵⁴ en-Necm, 53/3.

dan (tecâvüz)” anlamına gelen "عن" harf-i cerri kullanılmıştır. İbn Kuteybe bu şekilde harf-i cerlerin birbirinin yerine kullanıldığı 15 kadar âyeti izah eder.⁵⁵

k) *Mücmellikten kaynaklanan ihtilaf*

Aynı konu hakkındaki âyetlerden bazılarında bulunan mücmellik de zahirî ihtilaf sebeplerindedir. Meselâ, Bakara sûresinin 6. ve 7. âyetleri gibi bazı âyetler zahiren kâfirlerin iman etme iradelerinin ellerinden alındıkları iması verirken, diğer bazı âyetler⁵⁶ kâfirlerin de irade hürriyetleri bulunduğunu ve inanmakla mükellef olduklarını ifade etmektedir. Zahiren bir ihtilaf varmış gibi görünen bu âyetler arasında gerçek bir ihtilafın varlığından bahsedilemez; zira "*Allah, onların kalplerini inkarları sebebiyle mühürlemiştir*"⁵⁷ âyetinden de anlaşılacağı gibi, inkarlarına karşılık bir ceza olarak kafirlerin kalpleri mühürlenmiştir. Yoksa onlar, özgür iradeleriyle inkâr yolunu tutmadan önce cebren küfre mahkûm edilmiş değillerdir. Dolayısıyla kalplerinin tevhidi kabul etmeyecek şekilde mühürlenmesi demek, onların iradelerini kullanarak Allah'ı inkâr yolunu tercih etmeleri sebebiyle imanda muvaffak edilmemeleri demektir. Yoksa iradelerinin ellerinden alınması demek değildir.⁵⁸

l) *Füillerin Kullanım Cihetlerinden Kaynaklanan İhtilaf*

Bazen ihtilaf, âyette geçen fiilin kullanım cihetinden kaynaklanmaktadır. Mesela, "(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları; attığın zaman sen atmadın, fakat Allah attı (onu)"⁵⁹ âyetinde böyle bir ihtilaf söz konusudur. Fakat, Kelam disiplininde külli irade ve cüzi irade kapsamından değerlendirilen âyet, öldürme işi kesb ve mübâseret yönünden ashaba, tesir ve yaratma yönünden ise yüce Allah'a izafe ve isnat edilerek ele alınırsa, ihtilaf kalkar⁶⁰

Bazen ise ihtilaf, aynı fiilin farklı varlıklara isnat edilmesinden kaynaklanır. Mesela, ruhları kabzedenin, bazı âyetlerde melekler ve elçiler

⁵⁵ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 565-578.

⁵⁶ Bkz. el-Kehf, 18/29; en-Nisâ, 4/170.

⁵⁷ en-Nisâ, 4/155.

⁵⁸ Bilmen, *Tefsir Tarihi*, I, 156.

⁵⁹ el-Enfâl 8/17.

⁶⁰ Zerkeşi, *el-Bürhân*, II, 59-60.

olduğu⁶¹ bazı âyetlerde ölüm meleği olduğu⁶² bazı âyetlerde ise yüce Allah'ın kendisi olduğu⁶³ belirtilmiştir. Ancak bu giderilemeyecek türden bir ihtilaf değildir. Zira asıl ifade edilmek istenen şu olabilir: Ruhları fiilen melekler ve elçiler kabzetmektedir. Ölüm meleği ruhları çağırır ve diğer meleklerle onları kabzetmeleri için emreder. Yüce Allah ise ölümü yaratır⁶⁴. Şöyle de düşünülebilir: Ruhları kabzedenden her bir melek, aynı zamanda bir ölüm meleğidir. Dolayısıyla genel olarak insanların ruhlarını kabzedenden bahisle, "melekler" ve "elçiler" ifadesi, tek tek ruhları kabzedenden bahisle de "ölüm meleği" ifadesi kullanılmıştır. Asıl ölüm emrini veren ve ölümü yaratan ise yüce Allah'tır.

3. Bazı Kur'ân Âyetlerindeki Çelişki Görümü Veren sebepler ve Giderme Yolları

Âyetler arasında görülen zahiri ihtilafların isabetli bir biçimde giderilebilmesi için belli kurallar çerçevesinde te'lif ve te'vile gidilir. Bu yöntem daha ziyade akâid ve ahlakla ilgili âyetlerde mevzubahistir. Nitekim Allah'ın sıfatları, kaza-kader, irade hürriyeti vb. ilk asırlardan beri kelimelerin tartışmalarının ana konularını oluşturan müteşâbih meselelerde, Kelimelerin ekollerinden özellikle İmam Maturidî (333/944) ve Ebü'l-Hasan el-Eşarî (ö. 324/936) ile bütünüyle sistemleşerek kurumsal bir mahiyet kazanan Ehl-i Sünnet'in Halefiyye kolu bilginleri te'vil yöntemini geniş ölçüde kullanmıştır.

Ancak zaman ve mekân unsurlarıyla kayıtlı bulunan ve tarihsel nitelik taşıyan özellikle ahkâm âyetleri arasında görülen ihtilaflar şayet te'lif ve te'vil yöntemiyle makul bir tarzda giderilemezse, o zaman nesih ya da daha dar mânâda tahsis yöntemine müracaat edilir. Bu tür âyetler arasındaki ihtilafları kaldırmak için nesih ya da tahsis teorisi işletilirken şöyle bir sıra takip edilmelidir:

1. Şayet ahkâm âyetleri arasında bir ihtilaf ve te'aruz söz konusu olur da aralarını uzlaştırmak mümkün görünmezse, ortada nesih var demektir. Bu durumda eğer âyetlerin nüzûl tarihleri biliniyorsa, önce nazil olan sonra nazil olanı neshetmiş kabul edilir. Nüzûl tarihleri bilinmiyor; ancak birinin tatbiki, diğerrinin ise terki konusunda icma varsa, bu, tatbiki hakkında icma edilenin

⁶¹ Bkz. el-En'âm, 6/61; en-Nahl, 16/28.

⁶² Bkz. es-Secde, 32/11.

⁶³ Bkz. ez-Zümer, 39/42.

⁶⁴ Bkz. Zerkeşî, *el-Bürhân*, II, 64.

nâsîh, diğ̈erinin ise mensûh olduğu anlamına gelir. Aynı yöntemle tahsis teorisi de icra edilebilir.

2. Medenî âyetler, Mekkî olanlara tercih edilir.

3. Âyetlerin ortaya koyduğu farklı hükümlerden biri Medineliler, diğ̈eri Mekkeliler hakkında ise, Medineliler hakkında olan tercih edilir. Meselâ, "Oraya (Mekke'ye) giren emniyette olur"⁶⁵ âyeti, "Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı"⁶⁶ âyeti ile zahiren ihtilaf oluşturmaktadır. Zira biri, Mekke'ye girenlerin emniyette olduklarını ifade ederken diğ̈eri, tahsis yapmaksızın cinayet suçlarına kısas cezasının uygulanmasını gerektirmektedir. Bu durumda ya ikinci âyetin hükmü esas alınmalıdır ya da tahsise gidilmelidir. İkinci şıkka göre sanki yukarıdaki âyetten murat şudur: "Kısas cezası alanlar hariç, oraya (Mekke'ye) girenler emniyette olur".

4. Âyetlerden biri başlı başına hüküm ifade ederken diğ̈eri hükme delaletinde ilave bir lafzı gerektiriyorsa, müstakil olarak hüküm ifade eden diğ̈erine tercih edilir.

5. İfadeden zarurî olarak çıkarılan hüküm zâhiren çıkarılan hükme tercih edilir. Meselâ, "Allah alışverişi helal kılmıştır"⁶⁷ âyeti, alışverişin helal oluşuna zarurî olarak delalet etmektedir. "ve alışverişi bırakınız"⁶⁸ âyeti ise alışverişin fesadına ya zahiren bile delalet etmez veya kuvvet bakımından nassın delaletinden daha aşığı olan zahirî bir delaletle delalet eder.

Sonuç olarak ister akâid ve ahlak isterse ahkâmla ilgili olsun Kur'ân âyetleri arasında gerçek bir ihtilaftan bahsedilemez. Şayet görünürde bir ihtilaf söz konusu ise, bu da kuralları çerçevesinde tevil, nesih veya tahsis yöntemlerine müracaat edilerek giderilebilir.

4. Literatür

Eski ve yeni Kur'ân âlimleri, Kur'ân'da çelişki görünümü veren sebepleri tespit etmişler ve bu sebeplerin ışığında çelişki görünümü veren bu âyetleri izah etmeye çalışmışlardır. Zira birçok kimse çelişki görümü veren âyetlerin anlamlarını karıştırmışlar ve hatalı yorumlara gitmişlerdir. Âlimler bu konu üzerinde detaylı bir şekilde durmuşlar ve bu çelişkinin bizatihi Kur'ân'ın

⁶⁵ Âl-i İmrân, 3/97.

⁶⁶ el-Bakara 2/178.

⁶⁷ el-Bakara 2/278.

⁶⁸ el-Cum'a 62/9.

kendisinden değil, bilakis çeşitli sebeplerden olduğunu ortaya koymuşlardır.⁶⁹

Kur'ân âyetleri arasında ihtilaf, çelişki, teâruz, tenakuz ve tezat gibi görünen durumlar kapsamlı tefsir çalışmalarında yeri geldikçe ele alınıp tevil ve telif yoluyla giderilmeye çalışılmıştır.⁷⁰ Ancak bu çalışmada Kur'ân'ın bütününe konu alan kapsamlı tefsir kitaplarından ziyade ilk bakışta ihtilaf ve çelişki arz eden müşkil âyetleri konu edinen daha sınırlı çalışmalar ele alınıp değerlendirilecektir.

Konunun ehemmiyetine binaen Müşkilü'l-Kur'ân sahasında vahiy döneminden sonra hicrî I. asır gibi çok erken dönemden başlayarak günümüze gelinceye kadar geniş bir literatürün oluştuğu görülmektedir. Müşkilü'l-Kur'ân sahasında oluşan bu literatürün asır asır ele alınıp değerlendirmesi daha yararlı olacaktır. Zira her telif, zaman ve mekân unsurlarından bağımsız olarak her zaman bir değeri ifade eden muhtevası yanında aynı zamanda kaleme alındığı dönemin tarihi, dini, ilmi ve fikri özelliklerini de yansıtan bir ayna mesabesinde dir.

Hz. Peygamber hayatta iken Müslümanlar arasında Kur'ân'ın müteşâbih ve müşkil âyetler üzerinde kayda değer bir tartışma yaşanmadığı görülmektedir. Henüz Kur'ân âyetlerinin tamamlanıp Mushaf haline getirilmediği bu dönemde Müslümanların mevcut müşkil ve müteşâbih âyetler üzerinde derinlemesine durmayışlarının birkaç sebebi olabilir. Her şeyden önce Kur'ân'da⁷¹ bir taraftan kitabın esasını muhkem âyetlerin oluşturduğu, dolayısıyla inananların bunlara tabi olmaları gerektiği ifade edilirken diğer taraftan mânasını ancak Yüce Allah'ın ve derin bilgi sahibi olanların bilebileceği müteşâbihlerin peşine düşenlerin kalplerinde eğrilik bulunan ve fitne peşinde koşan kimseler olduğu belirtilmiştir. Bu beyanın, Müslümanların müteşâbih ve müşkil âyetlerin üzerinde tartışma yapmaları konusunda caydırıcı bir rol oynadığı kuşkusuzdur. Ayrıca Hz. Peygamber de ashabını Kur'ân hakkında şüphe uyandıracak sorular sormaktan, onun özellikle müteşâbih ve müşkil âyetleri üzerinde, zihinlerde kuşku uyandıracak

⁶⁹ Bkz. Muhammed Aydın, “Kur'an Ayetlerinde Çelişki Görünümü Veren Sebepler ve Giderilmesi”, *Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*(2001),sayı: 3, s.119.

⁷⁰ Örnek olması bakımından Fahrettin er-Râzî'nin *Mejâtibu'l-Gayb* isimli tefsirinde ele alınan Müşkilü'l-Kur'ân bahisleri için bkz. Dr. Sabri Demirci, *Kur'ân'da Çelişkili Ayetler Meselesi: Fahrettin Râzî'nin Tefsiri Mejâtübü'l-Gayb'da Müşkilü'l-Kur'ân*, İstanbul 2005.

⁷¹ Âl-i İmran, 3/7.

türden tartışmalara girmekten sakındırıyor; bunun yerine kendilerine daha yararlı olacak muhkem âyetleri öğrenmelerini ve kendilerine emredilenleri yerine getirip, yasaklananlardan kaçınmalarını tavsiye ediyordu.⁷²

Hız. Peygamber'in vefatıyla birlikte sahabe döneminde, her zaman bilinmeyi merak edip eşyanın hakikatini araştırma tutkusunu bir türlü bastıramayan cevval/meraklı insan aklı, Kur'ân'ın müteşâbih ve müşkil âyetleri üzerinde de tedebbür ve tefekkür etmeye başlamıştır. Dolayısıyla müşkil âyetlerle ilgili ilk ciddi istifham ve yorumların sahabe devrinde ortaya çıktığı görülmektedir. Kaynakların verdikleri bilgilere göre bu dönemde İbn Mes'ûd ve İbn Abbas gibi müfessir sahabiler zahiren ihtilaf ve tenakuz durumu oluşturan âyetlerden bir kısmını bilgileri çerçevesinde yorumlamaya çalışırken diğer bir kısmı hakkında çekimser tavır takındıkları anlaşılmaktadır.⁷³ Rivayete göre bir zat İbn Abbas'a gelerek kıyâmette insanların hesabı, kâfirlerin kendi durumlarına ilişkin tavırları, yer ile göklerden hangisinin daha önce yaratıldığı hakkındaki âyetler ve yüce Allah'ın kimi lazım sıfatlarının geçmiş zamanlı “كن” filinin haberi olarak geçtiği âyetlerin kendisine ihtilafı gibi görüldüğünü söyler ve ondan, bu hususlara açıklık getirmesini ister. İbn Abbâs da keskin idraki ve Arap dili ve edebiyatına olan vukufiyeti sayesinde zikri geçen hususlara, soruyu soran zati tatmin edecek şekilde açıklık getirir⁷⁴

Rivayetin Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767) varyantında ise söz konusu zatın bunların yanında ayrıca beş ihtilafı durumu daha sorduğu ifade edilmiştir. Buna göre Kur'ân'ın müşkil âyetlerine ilişkin İbn Abbas'a yöneltilen soru sayısı dokuz olmaktadır.⁷⁵ Halktan biri tarafından yöneltildiği anlaşılan bu soruların, önyargılı ve kasıtlı olmaktan uzak, son derece safiyane ve masumane duygularla sorulduğu görünmektedir. İbn Abbas'ın onlara cevapları da aynı derecede sade ve anlaşılırdır. Bununla beraber aynı İbn Abbas bazı müşkil âyetleri ise yorumlamaktan kaçınmıştır. Mesela, muhtelif

⁷² Bkz. Buhârî, “Tefsir” 3/10; Ebû Davud, “Sünne” 2; İbn Mace, “Mukaddime”, 19; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 178, 196.

⁷³ Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, II, 724.

⁷⁴ Buhârî, “Tefsir” 41. Ayrıca Bkz. Hakim, Ebû Abdullah Muhammed en-Nisâburî, *el-Müstedrek ale's-Sahibayn*, Haydarabad, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1915, II, 394; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 724-725.

⁷⁵ Bkz. Mukatil b. Müseyman, *Tefsiri'l-hamsi mi'eti âyetin min'l-Kur'ân* (nşr. Isaiah Goldfeld), Shfaram/İsrail 1980, s. 281-283.

sürelerde farklı zaman dilimleriyle ifade edilen günlerle⁷⁶ ilgili sorulara, "Bunlar, yüce Allah'ın, kitabında zikrettiği iki gündür. Doğrusunu en iyi Allah bilir", diğer bir rivayete göre ise "Bunların ne olduğunu bilmiyorum. Onlar hakkında bilmediğim bir şey söylemek istemem" şeklinde cevap vermiştir.⁷⁷

İbn Hacer (ö. 852/1448) yukarıda bahis konusu edilen hususları İbn Abbas'a soran zatın Haricî liderlerinden Nafi b. Ezrak olabileceğini söylemişse de⁷⁸ Muhammed Ahmed ed-Dâli'nin, muhtelif senetleriyle birlikte neşrettiği *Mesâilü Nafi' b. Ezrak*⁷⁹ isimli eserde, yukarıdaki sorulara konu olan âyetlerin bulunmayışı, bu ihtimali zayıflatmaktadır. Kaldı ki, Nafi b. Ezrak'ın soruları, İbn Abbas'ın Arap dili ve edebiyatına vukûfiyetini teste yönelik olup daha çok Kur'an'ın garip kelimelerine ilişkindir.⁸⁰

Hicrî I. (VII.) yüzyılda (sahabe döneminde) Müşkilü'l-Kur'an'a dair bazı sahabilerin yorumlarından oluşan dağınık malzeme sonraki nesillere hadis rivayetleri içerisinde genel manada tefsir rivâyetleri ile birlikte sözlü gelenek şeklinde intikal etmiştir.

Sahabe asrında yaşanan Cemel vak'ası, Sıffin savaşı ve hakem olaylarını müteakiben İslam dünyasında Haricîlik, Şi'a ve Ehl-i Sünnet genel adları altında çeşitli siyasî ve fikrî akımların zuhuru zemin hazırlamıştır. Zira sahabe devrindeki bu siyasî parçalanma, müteakip yıllarda fikrî ve itikadî parçalanmaya dönüşmüştür. I.(VII.) yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren İslam dünyasında kaza-kader, hidayet-dalâlet, Allah'ın sıfatları ve insanın hürriyeti gibi konularda yoğun kelâmî tartışmalar yaşanmaya başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde zikri geçen temel teolojik konulara yaklaşımlarına göre Müslümanlar arasında, ana gövdeyi temsil eden Ehl-i Sünnet dışında, Mücessime, Muattıla, Müşebbihe, Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie, Mu'tezile vb. çeşitli adlarla anılan fikrî akımlar oluşmuştur. I. yüzyılın sonları ile II. (VIII.) yüzyılın başlarından itibaren de bu düşünce

⁷⁶ "bin yıl" ifadesi için Bkz. es- Secde, 32/5, "elli bin yıl" ifadesi için bkz. el-Me'âric, 70/4

⁷⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 728.

⁷⁸ Bkz. İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şhabeddin Ahmed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahibi'l-Buhârî* (nşr. M. Fuad Abdülbaki-Muhibbüddin el-Hatîb) I-XIII, Kahire, 1986-1987/1407, VIII, 419,

⁷⁹ Limassol-Cyprus 1413/1993.

⁸⁰ Geniş bilgi için bkz. Aişe Abdurrahman bintü's-Şâtî, *el-İ'câz ü'l-beyânî li'l-Kur'an ve mesâilü İbni'l-Ezrak dirâse Kur'âniyye ve beyânîyye*, Dâru'l-Marife, Kahire, ts.

akımlarının Kur'ân'da yer alan müşkil ve müteşâbih âyetleri fikrî polemiklerinin dayanak noktası haline getirdikleri görülmektedir.

Genelde İslam dairesi içerisinde telakki edilen yukarıdaki akımların özellikle müteşâbih âyetleri tevillerinden kaynaklanan farklı yorumlarına, bir de Müslüman olmadıkları halde Müslüman'mış gibi görünen zındıkların Kur'ân'da çelişki ve tearuz bulunduğu iddiaları ve onlara verilen cevaplar eklenince, II. asrın başından itibaren yavaş yavaş Müşkilü'l-Kur'ân'a dair literatürün de oluşmaya başladığı söylenebilir. Meselâ, Hasan el-Basrî'ye (ö. 110/728) nispet edilen *Risâle fi'l-Kader*⁸¹ isimli eserde zındıkların Kur'ân'da ihtilaf ve tenakuz iddialarına temas edildiği belirtilse de⁸² bu dönemde bu yöndeki iddialara verilen daha derli toplu cevapları Mukatil b. Süleyman'ın eserlerinde bulmaktayız. *Tefsîrü'l-Hamsi mi'ti âye* isimli eserinde İbn Abbâs'a dayandırarak zikrettiği ve dokuz ihtilafı hususun yer aldığı rivayetten başka Mukatil'in Kur'ân'da ihtilaf ve tenakuz bulunduğu iddialarına temel oluşturan âyetlere ilişkin yorumlarını toplu olarak Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Malatî (ö. 377/987) *Kitâbü't-tenbih ve'r-red alâ eblî'l-ebvâi ve'l-bide*⁸³ adlı eserinde zikretmiştir. Eserin muhtemelen Mukatil'in tefsirlerinden çıkarılarak derlenen bu bölümü, yirmi beş ihtilafı durum ve onlara Mukatil'in "Bu (ifadeler), tefsiri bilmeyen kişiye göre birbirini nakzetse de, aslında mütenakız (çelişkili) değil(ler)dir. Zira onların tefsiri şöyledir" formuyla başlayan cevaplarından oluşmaktadır.⁸⁴

II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fikhî, tarihî ve lügavî hususları birlikte ele alan kapsamlı tefsir çalışmalarının yanı sıra, genellikle dilciler tarafından kaleme alınan Mecâzü'l-Kur'ân, Garibü'l-Kur'ân, Müşkilü'l-Kur'ân ve Me'âni'l-Kur'ân adlarıyla Kur'ân'ın özellikle lügavî yönüne ağırlık veren çok sayıda müstakil çalışmaların ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak, Ebû

⁸¹ Hasan el-Basrî'nin söz konusu mektubu için bkz. *Resâlü'l-âdl ve't-tenbih*, (nşr. Muhammed Ammâre), I-II, Daru'l-Hilal, 1971, I, 81-93 (noksan). Mektubun Türkçe tercümesi için bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri*, ek.4. "Hasan el-Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu" (trc. Lütfi Doğan-Yaşar Kutluay), ss. 351-369, İstanbul 2001. (Noksan olduğu anlaşılan mektubun neşredilen kısmında daha ziyade Cebriyenin kaderle ilgili âyetleri yanlış yorumlamaları üzerinde durulmaktadır)

⁸² Bkz. John Wansbrough, *Quranic Studies; Sources and methods of scriptural interpretation*, Oxford 1977, s. 163.

⁸³ nşr. Muhammed Zahid Kevserî, Beyrut 1388/1967.

⁸⁴ bk Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Malatî (ö. 377/987) *Kitâbü't-tenbih ve'r-red alâ eblî'l-ebvâi ve'l-bide* (nşr. Muhammed Zahid Kevserî), Beyrut 1388/1967, s. 54-71.

Ubeyde'nin (ö. 209/824) *Mecaz*'ı ile Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı dışında bu dönemde yazılan bu türdeki eserlerin çoğu günümüze kadar ulaşmamıştır.⁸⁵ Ferrâ'nın, kelimelerin i'rab durumları ve bu durumlardan kaynaklanan işkâllerin incelendiği eserinin tam adı ise bazı kaynaklarda *Tefsirü müşkilü'l-Kur'ân ve me'âni* şeklinde yer alır.⁸⁶ Kaynakların verdiği bilgilere göre husûsen Müşkilü'l-Kur'ân'a dair ilk müstakil eserlerin II. yüzyılın sonları ile III. yüzyılın başlarına doğru ortaya çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu sahanın ilk müellifleri *Cevâbâtü'l-Kur'ân* adlı eseriyle Süfyan b. Uyeyne (ö.198/814)⁸⁷ ile *er-Red ale'l-mülbidîn fi teşâbühi'l-Kur'ân* adlı eseriyle meşhur dilci Ebû Ali Muhammed b. Müstenîr el-Kutrub'dur (ö. 206/821).⁸⁸ Ancak bu eserlerin günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

III. (IX.) yüzyıla gelindiğinde ise bu alanda daha sistemli ve kapsamlı eserlerin telif edilmeğe başlandığı görülmektedir. Nitekim Müşkilü'l-Kur'ân'a dair günümüze ulaşan en eski telifler de bu yüzyıla aittir. Bu alanda meşhur hadis bilgini Ahmed b. Habel'in *er-Reddii ale'l-Cebmiyye ve'z-Zenâdika* adlı risalesi önemlidir. Eserin özellikle birinci bölümünü, mülhit ve zındıkların Kur'ân'da ihtilaf ve tenakuz bulunduğu yönündeki iddialarına müellif tarafından verilen cevaplar oluşturmaktadır. Bazı kaynaklarda İbn Hanbel'e nispet edilen ve yine aynı konuyla ilgili olduğu anlaşılan *Cevâbâtü'l-Kur'ân* ve *er-Reddii alâ men iddea't-tenâkuz fi'l-Kur'ân* adlı eserlerin⁸⁹ ise günümüze ulaşım ulamadığı bilinmemektedir.

Kuşkusuz bu yüzyılda Müşkilü'l-Kur'ân sahasında kaleme alınan en önemli telif, yine mülhitlerin Kur'ân'da ihtilaf ve tenakuz bulunduğu iddialarına cevap vermek ve mânâsında kapalılık bulunan bazı müşkil ve müteşâbih âyetleri açıklamak amacıyla yazılan⁹⁰ İbn Kuteybe'nin (ö.

⁸⁵ Bkz. Sezgin, Fuat, *GAS (Ar.)*, I-V, Riyad 1403-1404, I, 83.

⁸⁶ Bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hz. Veren Amiller*, Ankara 1968, s. 140-141).

⁸⁷ Bkz. İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 37; Davûdî, Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (nşr. Lecne mine'l-ulemâ), I-II, Beyrut ts., I, 192.

⁸⁸ Bkz. İbn Nedim, *el-Fibrîst*, s. 37; İbnü'l-Kıftî, Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâbü'r-rivâat alâ enbâbi'n-nuvât* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim) I-IV, Kahire 1369-93/1950-73, 1406/1986, III, 220; *Keşfü'z-ze'ünün*, I, 839; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin; terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*, I-XV, Dimaşk 1376-81/1957-61, XII, 15.

⁸⁹ Bkz. Ziriklî, Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm; Kâmusu terâcim*, I-X, Kahire 1373-78/1954-59, I, 192-193.

⁹⁰ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, s. 22-23.

276/889) *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*'ıdır.⁹¹ İbn Kuteybe, hacmini artırmak istemediği bu eserinde, özellikle müşkil âyetler üzerinde durmuş, Kur'ân'daki garip kelimeleri ise *Garibü'l-Kur'ân* adıyla *Te'vil*'ini tamamlayıcı nitelikte olan bir başka eserde ele almıştır.⁹²

Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân'ın tefsir ilmindeki önemi yanında, Arap dili ve belagatinin gelişim sürecini teşkil eden zincirin Câhiz'in (ö. 255/869) eserleri ile İbnü'l-Mu'tezz'in (ö. 290/908) 274'de yazılan *el-Bed'i*'si arasındaki kayıp halkasını teşkil ettiği de söylenir.⁹³ Gerek Arap dili ve edebiyatı gerekse başta Taberî'nin *Camiu'l-beyân*'ı olmak üzere tefsir ve müşkilü'l-Kur'ân sahasında müteakip dönemlerde yazılan eserlerin temel müracaat kaynaklarından biri olan *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, bilim çevrelerinde haklı bir şöhret elde etmiştir. Arap dili ve edebiyatı alanında özellikle mecazlar ve kelimeleri köklerine irca etme konusunda İbn Kuteybe'nin, İbn Cinnî (ö. 392/1002), hocası Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Faris (ö. 395/1005) gibi dilcilere önceliği vardır. Ayrıca İbn Faris'in *Mekâyisü'l-lügâ* ve *es-Sabîbî* gibi dil felsefesine dair eserini telifinde de İbn Kuteybe'nin eserlerinin etkisi olduğu; müellifin kendisi bunu açıkça belirtmese de eserini kaleme alırken İbn Kuteybe'nin eserlerinden büyük ölçüde yararlandığı söylenmektedir.⁹⁴

Müşkilü'l-Kur'ân alanında bu yüzyılda yazılan diğer belli başlı eserler ise şunlardır: Mufazzal b. Seleme ed-Dabbî'nin (ö. 290/903), *Ziyâü'l-kulûb min me'ânî'l-Kur'ân ve garîbih ve müşkilih*'i⁹⁵ Ebü'l-Abbas Sa'leb'in (ö. 291/904), *Kitabü müşkilü'l-Kur'ân*'ı⁹⁶, İbn Haddad adıyla tanınan Ebû Osman Said b.

⁹¹ nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1954; 1393/1973; Beyrut 1401/1981; nşr. Muhammed Said Abdülaziz, Kahire 1410/1989. Yazmaları için bkz. GAL, I, 122; GAL Suppl, I, 186; GAS, VIII, 162-163. Çeşitli adlandırmaları için bkz. DİA, "Te'vilî Müşkilü'l-Kur'ân".

⁹² Bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Garibü'l-Kur'ân" md., DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), XIII, 379-380.

⁹³ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, naşirin önsözü, s. 83.

⁹⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, naşirin önsözü, s. 83-84; Ayrıca bkz. Abdülhamit Birışık, "İbn Kuteybe: Tefsir ilmindeki yeri", DİA, XX, 149-150.

⁹⁵ Bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 37,

⁹⁶ Fuad Sezgin, Sa'leb'in eserinin *Kitabü garibi'l-Kur'ân* adlı eserinin aynısı olduğunu söylemiştir. Bkz. GAS, I-IX, Leiden 1967-84, VIII, 147.

Muhammed el-Gassânî'nin (ö. 302/915) *Tavzîbü'l-müşkil fi'l-Kur'an*'ı.⁹⁷ Diğer yandan Süleymaniye Ktp. Fatih nr. 646'de *Müşkilâtü'l-Kur'an* adıyla kayıtlı bulunan ve yazmanın son varacağı ile muhtemelen ona bağlı olarak bazı fihristlerde⁹⁸ meşhur hadis bilgini Ebû Davud es-Sicistânî'ye (ö. 275/888) nispet edilen eser ise Ebû Bekr es-Sicistânî'nin (ö. 330/942) Garibü'l-Kur'an'a dair olan eseri *Nüzhetü'l-kulûb*'üdür.

IV. (X.) yüzyılda da Müşkilü'l-Kur'an'a dair eserler yazılmaya devam etmiştir. Bu dönemde yazılan önemli Müşkilü'l-Kur'an çalışmalardan biri İbn Fûrek'in (ö. 370/980) *Müşkilü'l-Kur'an*'ıdır. İbn Hayr'ın (ö. 575/1179) *Müşkilü i'rabi'l-Kur'an* adıyla aynı müellife nispet ederek zikrettiği eser⁹⁹ ise başka bir eser olabilir. Zira Ebu Bekr İbn Arabî (ö. 543/1148) *Kanûnü't-te'vîl*'inde¹⁰⁰ ilk eserle ilgili olarak, "Bu konuda esas alınması gereken eser, İbn Fûrek'in Müşkilü'l-Kur'an alanındaki kitabıdır. Zira bu sahada onun gibisi yazılmamıştır" demiştir. Daha sonra söz konusu eserin İbnü'l-Vahşi tarafından ihtisar edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰¹

Yine bu yüzyılda İbn Mutarrif el-Kinânî el-Kurtubî (ö. 387/997) İbn Kuteybe'nin birbirini tamamlayan *Müşkilü'l-Kur'an*'ı ile *Garibü'l-Kur'an*'ını Mushaf tertibine göre düzenleyerek *Kitâbü'l-Kurtayn*¹⁰² adıyla yeni bir eser vücûda getirmiştir. Eserde *Müşkilü'l-Kur'an* için sembol olarak "ش", *Garibü'l-Kur'an* için ise "غ" harfi kullanılmıştır. Müellif mukaddimesinde İbn Kuteybe'nin sözlerinde herhangi bir hazf ya da ilavede bulunmadığını ifade etse de¹⁰³ *Te'vîl*'in nâşiri Seyyid Ahmed Sakr, aksine geçerli bir gerekçesi olmaksızın yer yer İbn Kuteybe'nin sözlerini ya tamamen ya da kısmen

⁹⁷ Eserin yazma nüshasına ait bir parçanın Kayrahan camiinde mevcut olduğu ifade edilmektedir. Bkz. İbnü'l-Kiftî, *İnbâh*, II, 53; Ziriklî, *el-A'lâm*, X, 98, III; Ali Şevvah İshak, *Mu'cemü musannefâtü'l-Kur'ânî'l-kerim*, Riyâd 1403-1404/1983-1984, IV, 198; Bükâî, Muhammed Hasan Bükâî, *Kitabnâme-i büzürg-ü Kur'an-ı Kerim*, I-VII, Tahran 1374-1376, VII, 2934).

⁹⁸ Bkz. *el-Fibrisü'ş-şamil: et-Tefsir ve ulûmüh*, Amman 1989, I, 28.

⁹⁹ Bkz. İbn Hayr, Muhammed b. Hayr el-İşbilî, *Febrese mâ revâhü an şubûbibi mine'd-devavini'l-musannefe fi durubi'l-ilm ve envâi'l-meârif* (nşr. F. Codera-I.R. Tarragol), Sarakusta 1894-95, Kahire 1382/1963, s. 69.

¹⁰⁰ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *Kanûnü't-te'vîl* (nşr. Muhammed es-Süleymanî), Beyrut 1990, s. 206.

¹⁰¹ Bkz. Abdullah b. Ali ez-Zeydan v.diğr., *es-Sicillü'l-ilm li nedveti'l-Endelüs; kurn mine't-tekalübât ve'l-atâyât*, I-V, Ryad 1317/1996, V,39.

¹⁰² I-II, Mısır 1355; Beyrut ts.

¹⁰³ Bkz. İbn Mutarrif el-Kinânî el-Kurtubî, *Kitâbü'l-Kurtayn; Kitâbey Müşkilü'l-Kur'an ve Garibibi l'ibn Kuteybe*, I-II, Beyrut ts., I, 2.

hazfettiğini, yer yer de kendinden bazı ilavelerde bulunduğunu, hazif ve ilavelerinde kişisel görüşüne göre davrandığını, dolayısıyla onun bu tutumunun ilmî nezaketle bağdaşmadığını ifade ederek İbn Muttarîf'i sert bir dille eleştirir¹⁰⁴. Kaynaklarda aynı müellife ait *Müşkilü'l-Kur'ân* adında bir başka eserden daha bahsedilse de¹⁰⁵ eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

Yine bu yüzyılda Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) İbn Kuteybe'nin *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*'ini eleştirmek için *Risâle fî'l-müşkil* adıyla reddiye türünde bir eser kaleme aldığı¹⁰⁶, ancak reddiyesinin günümüze ulaşmadığı belirtilmiştir.¹⁰⁷ Kaynaklarda aynı zata ait ayrıca *Kitâbü'l-müşkil fî me'ânî'l-Kur'ân* adlı bir başka eserden daha bahsedilir¹⁰⁸. Yine kaynaklarda IV. yüzyıl Abbasi halifesi Muktedirbillah'ın vezirlerinden Ebü'l-Hasan Ali b. İsa b. Davud b. Cerrah'ın da (ö. 334/945) Kur'ân'ın müşkilleri ve meânisi hakkında bir eseri bulunduğu ifade edilmektedir¹⁰⁹. Ancak eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. Süleymaniye Ktp. Ayasofya 297'de (noksan) kayıtlı bulunan IV. asır âlimlerinden Ebû Halef Abdulaziz es-Saydalanî'ye ait el-*Muvazzezah fî me'ânî'l-Kur'ân ve keşfi müşkilâti'l-Fur'kân* adlı eser ise teknik anlamda bir Müşkilü'l-Kur'ân çalışması olmaktan çok muhtasar bir tefsir çalışması mahiyetindedir.

Yine bu yüzyıl eseri olarak değerlendirilmesi gereken önemli Müşkilü'l-Kur'ân eserinden biri de Mekkî b. Ebî Talib'in (ö. 437/1045), 389 h. yılında kaleme aldığını söylediği *Tefsirü'l-müşkil min garibi'l-Kur'ân*'ıdır.¹¹⁰ Biyografi

¹⁰⁴ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, nâşirin önsözü, s. 84-85.

¹⁰⁵ Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 206; Ali İshak Şevvâh, *Mu'cemü musannefâtü'l-Kur'ânî'l-kerim*, Riyâd 1403-1404/1983-1984, IV, 205.

¹⁰⁶ Sezgin, GAS, VIII, 163.

¹⁰⁷ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, nâşirin önsözü, s. 70.

¹⁰⁸ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâbu'l-meknûn fî'z-zeyl alâ Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerefettin Yaltkaya), I-II, İstanbul 1945-47, II, 332; Sezgin, GAS, VIII, 163; Ali İshak Şevvâh, *Mu'cem*, IV, 214)

¹⁰⁹ Bkz. İbn Nedîm, *el-Fibrîst*, s. 37; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, I, (nşr. Kilisli Muallim Rifat-İbnülemin Mahmud Kemal), II (nşr. İbnülemin Mahmud Kemal-Avni Aykuç), İstanbul 1951-1955, Tahran 1387/1967, I, 678.

¹¹⁰ nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Riyad 1406/1985.

kaynaklarında değişik isimlerle zikredilen eser¹¹¹, Hüda et-Tavil tarafından ise *Tefsirü'l-müşkil min garibi'l-Kur'an ale'l-icâz ve'l-ibtisâr* adıyla neşredilmiştir.¹¹² *el-Umde fi garibi'l-Kur'an* isimli eserin naşiri Yusuf Abdurrahman, neşrettiği bu eserin Mekkî'ye ait olup onun *Müşkilü'l-Kur'an*'ının bir özeti mahiyetinde bulunduğunu söylese de¹¹³, *Tefsirü'l-Müşkil*'in ilk naşiri Ali Hüseyin Bevvâb iki eser arasında aynı müellife ait olmalarını imkansız kılacak derecede büyük farklılıkların bulunduğunu belirterek onun, bu değerlendirmesine katılmadığını ifade eder.¹¹⁴ Mekkî, zikri geçen *Tefsirü'l-müşkil*'ini yazarken Ferrâ, Ebû Ubeyde ve İbn Kuteybe gibi kendisinden önceki bilgilerin eserlerinden bolca istifade etmiştir. Özellikle de İbn Kuteybe'nin bu sahadaki eserlerinden geniş ölçüde yararlandığı gözlerden kaçmayan Mekkî'nin, İbn Kuteybe'nin eserlerinde geçen şüirleri hafzedip ona ait ibareleri ihtisar ettiği görülmektedir. Eserinde İbn Kuteybe'nin zikretmeyip kendisinin zikrettiği çok az şey bulunan Mekkî, metot olarak da alfabetik sıra yerine yine İbn Kuteybe'ye tabi olarak sûre tertibini esas almıştır. Âyetlerin tefsirinde her zaman tek görüş zikretmekle yetinmemiş, zaman zaman farklı görüşlere de yer vermiştir.¹¹⁵ Kırâat âlimi olmasından kaynaklanmalı olmalı ki Mekkî, eserinde, seleflerinin aksine dilden çok kırâat rivayetlerine yer vermiştir.

Mekkî'nin bundan başka, âyetlerin i'râb durumları ve bundan kaynaklanan işkâllerle ilgili olarak, özellikle Arap dili ve edebiyatında belli bir birikim sahibi kimseler için yazdığı *Müşkilü i'râbi'l-Kur'an*¹¹⁶ ve *Müşkilü meâni'l-Kur'an*¹¹⁷ adlı iki eseri daha bulunmaktadır. Bunlardan *Müşkilü i'râbi'l-Kur'an* hakkında, İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi'nde Yahya Mısıfı

¹¹¹ Bkz. Yâkût, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba*, Beyrut, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts., XIX, 170 (*Müşkilü garibi'l-Kur'an*); İbnü'l-Kıftî, III, 317 (*Şerhü müşkili garibi'l-Kur'an*); İbn Hallikân, Ebül-Abbas Ahmet b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1968-1972, 1398/1978, V, 276 (*Müşkilü garibi'l-Kur'an*).

¹¹² Beyrut 1408/1988.

¹¹³ Bkz. Mekkî b. Ebî Talib, *el-Umde fi garibi'l-Kur'an* (nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşî), Beyrut 1401/1981 Naşirin Mukaddimesi, s. 5.

¹¹⁴ bk, Mekkî b. Ebî Talib, *Tefsirü'l-müşkil min garibi'l-Kur'ani'l-a'zîm ale'l-icâz ve'l-ibtisâr* (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb) Riyad 1406/1985, Naşirin Mukaddimesi, s. 10.

¹¹⁵ Bkz. Meselâ, Âl-i İmrân, 2/44; Yusuf, 12/88; İbrahim, 14/9; el-Kehf, 18/19; el-Kalem, 68/9; el-Mürselât, 77/33; el-Mutaffifin, 83/25).

¹¹⁶ nşr. Yasin Muhammed es-Sevvâs, I-II, Dımeşk 1974, Beyrut 1408/1988; nşr. Hatim Salih ed-Dâmin, Bağdat 1975, Beyrut 1984, 1987, 1988.

¹¹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba*, XIX, 170

tarafından hazırlanıp, 722 sayfa olarak basılan bir de yüksek lisans tezi bulunmaktadır.¹¹⁸ Aynı eser hakkında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Hamza Küçük de bitirme tezi hazırlamıştır¹¹⁹.

Ferrâ'nın daha evvel zikri geçen *Me'âni'l-Kur'ân*'ı adlı eseri nazar-ı dikkate alınmazsa ilk defa bu sırada Kur'ân kelimelerinin i'râb durumlarını ve onlara ilişkin işkâlleri inceleyen *Müşkilü i'rabi'l-Kur'ân* türünde eserlerin de ortaya çıktığı söylenebilir. Bu konuda kaynaklarda, Mekki'nin çalışmaları dışında el-Me'âfi b. Zekeriya b. Yahya b. Hümejd b. Hammad el-Cerîrî'ye (ö. 390/1000) ait, *Kitabü tefsiri müşkilü i'rabi'l-Kur'ân* adlı bir eserden daha bahsedilir.¹²⁰

V. (XI.) yüzyılda Müşkilü'l-Kur'ân sahasında yazılan en önemli eserlerden biri Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hatib el-İskâfi'nin (ö. 420/1029) *Dürretü't-tenzîl ve ğurretü't-te'vil fi beyâni'l-âyâtü'l-müştebibeti fî kitâbi'llahi'l-a'zîz*¹²¹ adlı eseridir. Sûre tertibine göre kaleme alınan eserde müellif, özellikle müşkil ve müteşâbih âyetler hakkında “اللسائل أن يسأل” (Şöyle bir soru akla gelebilir)” cümlesiyle başlayan muhtemel istifhamlar oluşturmakta, sonra bu istifhamlara “والجواب عن ذلك” (Bunun cevabı şudur)” ibaresiyle başlayan uygun cevaplar vermektedir. Genellikle bu tarzın kullanıldığı eser, bu özelliğiyle de sahasında ilk sayılır. Yine bu yüzyıla ait Şeyzele adıyla tanınan Ebül-Me'âlî Azîzî b. Abdülmelik el-Cîlî'nin (ö. 494/1100) *el-Bürhân fî müşkilâti'l-Kur'ân*'ı da önemlidir.¹²² Günümüze kadar ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen eser Suyûtî'nin, *el-İtkân*'ı yazarken yararlandığı belli başlı kaynaklar arasında yer alır.¹²³

Yine beşinci yüzyıl bilginlerinden ve önde gelen Mu'tezile imamlarından biri olan Kadı Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) *Tenzîhü'l-Kur'ân anî'l-metain* isimli eseri de, muhteva bakımından bir Müşkilü'l-Kur'ân çalışması

¹¹⁸ Bkz. Ali İshak Şevvah, *Mu'cem*, I, 192.

¹¹⁹ Erzurum 1983.

¹²⁰ Bkz. *Fibrisü't-tefsir ve ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1399, s. 58. (Eserin yazma nüshasının kaydı için bkz. Princeton (Yahuda) nr. 228/2 (Tefsir 160), 52 vr.)

¹²¹ Baskıları için bkz. Beyrut 1416/1995; Mekke Ümmü'l-Kura Üniversitesi Yay., Mekke 2001 (thk. Muhammed Aydın).

¹²² Bkz. İbn Hallikân, Ebül-Abbâs Ahmet b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâü ebnâi'z-ẓemân*, (nşr. İhsan Abbas) I-VIII, Beyrut 1968-1972, 1398/1978, I, 318; Katip Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn*, I, 241; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 663; Zirikî, *el-A'lâm*, V, 25; Ali İshak Şevvah, *Mu'cem*, IV, 196.

¹²³ Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, I, 20.

sayılabilir. Zira müşkil âyetlerin soru-cevap tarzında genellikle Mu'tezilî görüşler çerçevesinde ele alındığı eser, müellifin de mukaddimesinde işaret ettiği gibi, özellikle dil, i'râb, nazım ve meânî bakımından Kur'ân'a yönelik eleştirilere cevap niteliği taşır. *Müteşâbibu'l-Kur'ân*'ın¹²⁴ naşiri Adnan Muhammed Zerzur, yine aynı müellife ait *Tenzîhü'l-Kur'ân*'ın da tahkikini tamamladığını ve pek yakında onun da basılacağını belirtmiştir.¹²⁵ Bu yüzyılda ayrıca Ebû İsmail Musa b. Hüseyin b. İsmail eş-Şerif el-Hüseyinî el-Mısırî de (ö. 500/1107 civarı), *Risâle fi'l-burûfî'l-müşkeleti fi'l-Kur'ân*¹²⁶ adıyla özellikle hurûf-u mukattaa üzerine bir risâle kaleme almıştır.¹²⁷

VI. (XII.) yüzyılda Müşkilü'l-Kur'ân'a dair yazılan en önemli eserler ise, Beyânühak lakabı ile tanınan Mahmud b. Ebi'l-Hasan b. Hüseyin en-Nisâbüri'ye (553/1158'de hayatta idi) aittir. Kaynaklarda bu alanla ilgili olarak Beyânühak'ka *Bâbirü'l-Burhân fi müşkilâti me'âni'l-Kur'ân*¹²⁸, *Dürerü'l-kelemât alâ ğureri'l-âyâti'l-mühimeti li't-te'âruz ve's-şübühât*¹²⁹ ve *Vadabü'l-bürhân fi müşkilâti'l-Kur'ân*¹³⁰ adlarıyla üç ayrı eser atfedilir. İlk iki eserin günümüze ulaşmış olup ulaşmadığı bilinmemektedir. Ancak *İcâzî'l-beyan an me'âni'l-Kur'ân* (nşr. Huneyf b. Hasan) adlı eserinde müellifin kendisinin de işaret ettiği¹³¹ *Bâbirü'l-bürhan* ile basımı gerçekleştirilen *Vadabü'l-bürhan*'ın aynı eser olması muhtemeldir.

Vadabü'l-bürhân isimli eserinde âyetlerin çoğunu ele alarak onlardaki garib ve müşkil kelimeleri açıklayan Beyânühak, ayrıca âyetlerin birbirleri ile münasebetlerine ve tekrarlardaki hikmetlere de işaret eder. Bunun yanında yer yer Kur'ân'ı savunarak ona yönelik eleştirilere de cevap vermeye çalışan müellif, eserinde her türlü görüşe de yer vermez, aksine bu konuda seçmeci bir yöntem takip ederek sadece sağlam ve sahih gördüğü görüşleri esas alır. Bir kısım âyetleri ise nispeten genişçe ele alıp edebî yönlerine dikkat çekmesi yanında ayrıca, yerine göre kelimeler, binicilik, ilmi'n-nücüm, heyet ilmi

¹²⁴ bsk. Kahire 1969

¹²⁵ Bkz. Kadı Abdülcebbâr, *Müteşâbibu'l-Kur'ân*, (nşr. Adnan Muhammed Zerzur), Kahire 1969, Naşirin Mukaddimesi, s. 25, dipnot 4.

¹²⁶ Bağdat/Mektebetü'l-evkâfi'l-âmmeh, nr. 1/10087 Mecâmî, 23 vr.

¹²⁷ Bkz. *e-Fibrisü's-şamil*, I, 119.

¹²⁸ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzahü'l-meknûn*, I, 162; a.mlf. *Hedyyetü'l-ârifîn*, II, 403; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VIII, 182; Ali İshak Şevvâh, *Mu'cem*, IV, 209.

¹²⁹ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzahü'l-meknûn*, I, 468; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VIII, 182.

¹³⁰ nşr. Safvan Adnan Davûdî, I-II, Beyrut-Şam 1410/1990.

¹³¹ Bkz. Beyanühak Mahmud b Ebi'l-Hüseyin en-Neysâbüri el-Gaznevî, *İcâzî'l-beyan an me'âni'l-Kur'ân* (nşr. Huneyf b. Hasan el-Kâsımî), I-II, Beyrut 1995, I, 56.

(astronomi), coğrafya ve felsefe ile ilgili hususlara da değinir. Öyle anlaşılıyor ki müellif, eserini kaleme alırken şer'î ilimler yanında kendi döneminde yaygın olan felsefe ve fen ilimlerinden de geniş biçimde yararlanmış. Bazen âyetlerin tertibine riayet edilmeyişi, yer yer nakledilen görüşlerin kime ait olduğunun belirtilmeyişi, bazı şiirlerin sahiplerine isnat edilmeyişi, zaman zaman da Tevrat'tan nakillerde bulunulması esere atfedilen kusurlardır.¹³²

Bu yüzyıl ayrıca önceki dönemlerden farklı olarak Kur'ân ve Sünnet müşkillerini birlikte ele alan değişik bir telif türünün daha ortaya çıktığına tanıklık etmiştir. Hakkında fazla bilgiye sahip olamadığımız Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (468/543-1076/1148) *Kitâbü'l-müşkeileyn*'i bu türün ilk örneğidir¹³³.

VII. (XIII.) yüzyılda Müşkilü'l-Kur'ân sahasında yazılan eserlerin en önemlisi İzzeddin Abdülaziz b. Abdüsselam'ın (ö. 660/1262) *el-Fevâid fî müşkilü'l-Kur'ân*'ıdır.¹³⁴ Açıklamaların ilmî bir üslupla özlü olarak yapıldığı eserde müellif, lügat, nahiv, belagat, akâid vs. konulara ilişkin bir çok müşkil âyetin izahını yapar. Sonraki yüzyıllarda Muhammed Hayat b. İbrahim el-Hanefî el-Medenî (ö. 1163/1750) tarafından bu eserle ilgili 11 sorunun cevaplandırıldığı bir kaç varaklık bir risale kaleme alınmıştır.¹³⁵ Yine bu yüzyılda kaleme alınan Müşkilü'l-Kur'ân'a dair diğer bir önemli eser de *Mubtaru's-Sıbâh*'ın müellifi Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 666/1268) *Müşkilâtü'l-Kur'ân*'ıdır¹³⁶. Aynı müellife ait bir de soru-cevap türünde yazılmış *Enmûze'ün celi'ün fî beyâni es'ile ve evibe min garâibi âyi't-tenzîl* adlı bir eser bulunmaktadır¹³⁷. Bu sonuncusu, üslup olarak sûre tertibine göre “*و إن قيل قلنا*” (Şöyle bir soru sorulursa, biz buna şu şekilde cevap

¹³² Bkz. Beyanülhak Mahmud b Ebi'l-Hüseyn en-Neysâbüri el-Gaznevî, *Vadabü'l-bürhân fî müşkilâtü'l-Kur'ân* (nşr. Safvan Adnan Davûdî), I-II, Beyrut-Şam 1410/1990, Naşirin mukaddimesi s. 79-81.

¹³³ Bkz. Bağdathî İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, II, 332; Ali İshak Şevvâh, *Mu'cem*, III, 306.

¹³⁴ nşr. Seyyid Rıdvan Ali Nedvî, Kuveyt 1387/1967; Cidde 1402/1982.

¹³⁵ Cezayir Müzesi (Methafu Cezair) 18/133-134, 476/532) (6/394R)127-130vr. Ayrıca bkz. *el-Fibrisü's-şâmil*, II, 763.

¹³⁶ Ezher Ktp. (425 Tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân) nr. 259/32928 (Halîm) Bkz. *Fibrisü't-tefsir ve ulûmü'l-Kur'an*, s. 146.

¹³⁷ Bir çok dünya kütüphanesindeki yazmaları bulunan (Bkz. *el-Fibrisü's-şâmil*, I, 257-261) ve müşkil âyetlerle ilgili 1200'den fazla sorunun cevaplandırıldığı eser, ilk defa 1306h. yılında Ukberî'nin *Vucûbü'l-i'râbi* ile birlikte Kahire'de basılmıştır. Daha sonra *Mesâilü'r-Razî* başlığıyla İbrahim Atve Avaz tarafından (Kahire 1406/1985), *Tefsirü'r-Râzî* başlığıyla da Muhammed Rıdvan ed-Dâye tarafından (Beyrut 1411/1990) tahkikli neşirleri gerçekleştirilmiştir.

veririz)” tarzında kaleme alınmış olup Kur’ân’ın bütün sûrelerini kapsar. Bundan başka Müşkilü’l-Kur’ân’a dair yine bu yüzyıl âlimlerinden Ziyâüddin Ebû Muhammed Abdulaziz b. Ahmed ed-Deyrîni’nin (ö. 694/1295) *Tefsirü garibi müşkilü’l-Kur’ân*¹³⁸ ve Sadruddin Muhammed b. İshak el-Konevî’nin (ö. 672/1273) *Şerhu me’âni müşkilâti’l-Kur’ân*¹³⁹ adlı birer eserleri bulunmaktadır. Yine bu yüzyıla atfedilebilecek önemli eserlerden birisi de İbn Zübeyr el-Gırnâtî’nin (ö. 708/1308) *Milâkü’t-te’vili’l-kâti’ bi zevi’l-ilhâd ve’t-ta’til fî te’vili’l-müteşâbihâti’l-lafz min âyi’t-tenzîl*¹⁴⁰ adlı eseridir. Özellikle müşkil ve lafız yönünden müteşâbih/birbirine benzeyen âyetler üzerinde durulan eserde müellif, Hatîb el-İskâfî’nin (ö. 420/1029) daha evvel zikri geçen *Dürretü’t-tenzîli*’ni esas alır. *Dürretü’t-tenzîl*’de bulunmayıp kendisi tarafından ilave edilen benzer âyetlerin önüne “مغفلات” (Müellifin unuttukları)” ifadesine remz olarak “غ” harfini koymuştur.¹⁴¹ Ancak İbn Zübeyr bu tespitlerinde her zaman isabet etmemiştir. Zira İskâfî ilk sûrelerde geçen bazı ayetleri, daha sonraki sûrelerde benzerlerinin zikredildiği yerlerde ele almıştır.¹⁴²

İlk olarak bu yüzyılda Müşkilü’l-Kur’ân alanında nazım türünde de eserlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Ebû Şame Şihabeddin Abdurrahman b. İsmail e-Makdisî ed-Dimeşkî’nin (ö. 665/1266), *Tetimmetü’l-beyân limâ eşkele min müteşâbihü’l-Kur’ân*¹⁴³ bu türün ilk örneklerindedir. 663 yılında nazım türünde alfabetik tarzda kaleme alınan eser, *el-Beyân limâ eşkele min müteşâbihü’l-Kur’ân* isimli bir başka manzum eserin tetimmesidir¹⁴⁴.

VIII. (XIV.) yüzyılda bu alanda yazılan eserlerin başında ise Şerefüddin Hüseyin b. Süleyman b. Reyân’ın (ö. 770/1368) *er-Ravzu’r-reyyân fî es’ületi’l-*

¹³⁸ Manisa/Umum (15/1958) nr. 3/6584) 128b-224b; Manisa/Akhisar Ktp. nr. 3/6574; Bingazi/Karyunus Merkez Ün. Ktp. nr. 1608, 111 vr.; Bkz. *el-Fibrüsü’ş-şamil*, I, 344-345; Bkz. Bükâî, VII, 2734.

¹³⁹ Süleymaniye ktb. Pertev Paşa 647, 78b-131b vr.

¹⁴⁰ Baskıları için bkz. Beyrut, 1983 (thk. Said Felah); Beyrut 1405/1985, I-II, (thk. Mahmud Kamil Ahmed).

¹⁴¹ Bkz.el-Gırnâtî, *Milâkü’t-te’vili’l-kâti’ bi zevi’l-ilhâd ve’t-ta’til fî te’vili’l-müteşâbihâti’l-lafz min âyi’t-tenzîl* (nşr. Mahmud Kamil ahmed), Naşirin Mukaddimesi, I, 4-5.

¹⁴² Bkz. İskâfî, *Dürretü’t-Tenzîl ve Gurretü’t-Te’vîl*, (thk. Muhammed Aydın), I, 141.

¹⁴³ Zâhiriyye Ktp., no: 344 (Kırâat 55).

¹⁴⁴ Bkz. *Fisrisü mahtâtati Dari’l-kütübi’-z-zâhiriyye*: s. 344; *el-Fibrüsü’ş-şamil*, I, 257.

Kur'an'ı gelmektedir. Üslup olarak soru-cevap tarzıyla kaleme alınan eserde, sûre tertibi esas alınmıştır.¹⁴⁵

Müşkilü'l-Kur'ân sahasında VIII. yüzyıl ve sonrasında telifi bulunan diğer önemli müellifler ve eserleri ise şöyledir:

Kudbüddin Mahmud b. Mes'ûd eş-Şirazî el-Alâî (ö. 710/1310), *Müşkilâtü't-tefâsîr*¹⁴⁶; İbnü'l-Ehnaf Ahmed b. Ebî Bekr el-Cibillî (ö. 717/1317), *el-Büstân fî i'râbi müşkilâti'l-Kur'ân*¹⁴⁷; İbn Teymiyye (ö. 728/1328) *Tefsirü âyâtin üşķilet alâ kesirin mine'l-ulemâ*¹⁴⁸ *Tefsirü âyâtin müşķile*¹⁴⁹; İbn teymiyye, *Ecvibe alâ es'ile veredtü ileybi fî ba'zı fezâili sûreteyi'l-Fâtibati ve'l-İblâs ve ba'zı âyâtin müşķile*¹⁵⁰; Muhammed b. Şair es-Saltân (VIII. asır âlimlerinden) *Şerhu garibi'l-müşķil min sûreti'l-Kur'âni'l-kerîm*¹⁵¹; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Endelüsî eş-Şatîbî (ö. 963/1556), *el-Envâr fî müşķilâti âyâtin mine'l-Kur'ân*; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali eş-Şatîbî, *el-Lübâb fî müşķilâti'l-ķitâb*¹⁵²; İbn Abdülkadir İbrahim b. Emrullah (ö. 1095/1684'den sonra), *İkâmetü'l-bürhân alâ mesâili tezķireti'l-ibvân li müşķilâti abķâmi'l-Kur'ân*¹⁵³; İmamü'l-Mansur Billah Kasım b. Muhammed el-Hasenî es-San'ânî ((ö.1029/1619.) *Tefsirü'ş-şâķķe fî'l-Kur'ân*=*Ecvibetü mesâili'ş-şâķķe fî'l-Kur'an*¹⁵⁴; Muhammed b. Kasım el-Ezherî (ö. 1065/1655'den sonra), *Urcüze fî ba'zı müşķilâti'l-Kur'ân* ve şerhi, *Fethü'l-Kebiri'l-müte'âl bi şerhi müzķibeti'l-işķâl an ba'zı ķelimâti zî'l-celâl*¹⁵⁵; Muhammed el-Efranî (ö. 1082/1671), *Urcüzetü müşķilâti'l-*

¹⁴⁵ Genellikle Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihü'l-gayb*'ı, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı, Kevâşî'nin *Telhis*'i, Zeynüddin er-Razî'nin *Es'iletü'l-Kur'ân*'ı ve Hatîb el-İşkâfî'nin *Dürretü't-tenzîl*'i gibi eserlerden istifadeyle oluşturulan sorulara müellif tarafından verilen cevaplardan müteşķkil eser, ilk olarak 1298h. yılında Delhi'de, daha sonra ise 1415/1994'de Medine'de Abdülhalim b. Muhammed Nassâr es-Selefi'nin tahkikiyle neşredilmiştir.

¹⁴⁶ Yazmaları için Bkz. Yeni Cami Ktp. Defteri, nr. 149, s. 9.

¹⁴⁷ el-Camiu'l-ķebîr (Evkaf) San'a, nr. 86, 347vr. Bkz. *el-fibrüsü'ş-şâķķe*, I, 360.

¹⁴⁸ Bazı yazmalarında *Tefsirü âyâtin müşķile* adıyla geçen eser (*el-Fibrüsü'ş-şâķķe*: *Tefsir*, V, 1209; Bukâî, V, 1761) Riyad'da 1417/1996 yılında basılmıştır.

¹⁴⁹

¹⁵⁰ Darü'l-Kütübî'l-Misriyye, nr. 695. Ayrıca Bkz. GAL Suppl. II, 120.

¹⁵¹ Rîbât/el-Hazânetü'l-âmmе, nr. D-1645, 1b-94b; D. 1299, 1b-28a; D. 1532, 306-341a. Bkz. *el-Fibrüsü'ş-şâķķe*, I, 434.

¹⁵² Her iki eserin yazmaları için Bkz. *el-Fibrüsü'ş-şâķķe*, I, 604.

¹⁵³ Yine aynı müellif tarafından kaleme alınmış 104 beyitlik bir ürcüzenin şerhi olan eserin yazmaları için Bkz. *el-Fibrüsü'ş-şâķķe*: *Tefsir ve ulûmüh*, II, 730.

¹⁵⁴ Bkz. Muhammed Hasan Bükâî, *Kitabnâme*, VI, 2314.

¹⁵⁵ Bkz. *el-Fibrüsü'ş-şâķķe*, II, 697.

Kur'an ve şerhi, *İkâmetü'l-berâbîn alâ mesâilî tezķirâtü'l-ibvân*¹⁵⁶; Ali b. Ömer b. Ahmed el-Meyhî el-Mukrî eş-Şâfî (ö. 1204/1790), *Hidâyetü's-sıbyân li fehmî ba'zı müşķilî'l-Kur'an*¹⁵⁷; Muhammed Emin b. Hayrullah b. Mahmud b. Musa el-Hatîb el-Umerî (ö. 1203/1788), *Ticânü't-tibyân fi müşķilâtü'l-Kur'an*¹⁵⁸; Osman b. Davud b. Muhammed er-Rûmî (ö. 1160/1747), *Tefsirü'l-müşķilât ve ķâşifü'l-eğlütât* (uğlütât)¹⁵⁹; Ca'fer el-İstirbâdî (ö.1263/1847), *Hallü meşâķilî'l-Kur'an*¹⁶⁰; Muhammed el-Behiy (XIII. asır ulemâsından), *Tefsirü'l-âyâtü'l-mûbimeti li'n-naks fi bakke'l-enbiyâ*¹⁶¹; Seyyid Muhammed b. Mehdî Hüseyinî et-Tebrîzî (ö. 1257/1841) *Tefsirü'l-ķelimâti'l-müşķileti'l-Kur'âniyye*¹⁶²; Ahmed b. Ali Ekber el-Merâĝî, (ö. 1310/1892) *Tefsirü müşķilâtü'l-Kur'an*¹⁶³

Müşķilü'l-Kur'an alanında son yüzyılda ortaya çıkan önemli literatür ise şöyledir: Muhammed Takiyyüddin Muhammed Hüseyin el-Kâşânî (ö. 1321/1903) *İzâbü'l-müşķilât*¹⁶⁴; Muhammed Abduh (ö. 1323/1905) *Müşķilâtü'l-Kur'ani'l-ķerim ve tefsirü sûreti'l-Fâtıha*¹⁶⁵; Hâc Yusuf Şe'âr (1281-1351hş.) *Tefsir-i âyât-i müşķile* (Farsça)¹⁶⁶; Abdullah b. Muhammed b. Salahuddin el-Hasanî ed-Dimeşķî (1278/1861-1355/1936)¹⁶⁷; Seyyid Davud es-Sâvî (ö. 1351/1932'den sonra), *Ba'zı't-te'vîl li ba'zı müşķilâti âyi't-tenzîl*¹⁶⁸; Raşid Abdullah el-Ferhân, *Tefsirü müşķilî'l-Kur'an*¹⁶⁹

Müşķilü'l-Kur'an alanında son dönemlerde yapılan önemli çalışmalarından biri de Muhammed Enver Şah el-Keşmirî'nin (1292-1353) *Müşķilâtü'l-Kur'an*'dır¹⁷⁰. Henüz Keşmirî hayatta iken eserinin müsveddelerini tehzib ve tenkih etmeye başlayan naşir, bu çalışmasını ancak

¹⁵⁶ Bkz. *el-Fibrisü's-şâmil: et-Tefsir ve ulûmüb*, II, 718.

¹⁵⁷ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâbü'l-meknûn*, II, 720; Ali İshak Şevvah, *Mu'cem*, IV, 206.

¹⁵⁸ Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 267; Ali İshak Şevvah, *Mu'cem*, IV, 198; Bükâî, *Kitabnâme*, VII, 2948.

¹⁵⁹ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâbü'l-meknûn*, I, 310; Bükâî, *Kitabnâme*, VII, 2732.

¹⁶⁰ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâbü'l-meknûn*, I, 417; Ali İshak Şevvah, *Mu'cem*, IV, 211; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 134.

¹⁶¹ Bkz. Bükâî, *Kitabnâme*, V, 1764.

¹⁶² Bkz. Bükâî, *Kitabnâme*, VII, 2703.

¹⁶³ Bkz. Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 319; Bükâî, *Kitabnâme*, VII, 2732.

¹⁶⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 288; Ali İshak Şevvah, *Mu'cem*, IV, 195.

¹⁶⁵ Mısır 1323; Beyrut ts.

¹⁶⁶ Tebriz 1339/h.; Tahran 1369/1991

¹⁶⁷ Bkz. Bükâî, *Kitabnâme*, VII, 2732.

¹⁶⁸ Darü'l-kütübü'l-Mısıryye (Fuad) 1/ 106 (20548B) 134s. Bkz. *el-Fibrisü's-şâmil*, II, 828.

¹⁶⁹ Libya 1400; Kuveyt 1983; Trablus 1406/1985

¹⁷⁰ nşr. Muhammed Ahmed Rıza, Pakistan/Mülta 1414h.

müellifin vefatından sonra tamamlayabilmiştir. Muhammed Yusuf el-Bennûrî'nin *Yetîmetü'l-beyân li müşkilü'l-Kur'ân* adlı Kur'ân ilimlerine dair uzun bir mukaddimesiyle birlikte neşredilen eserde Keşmîrî'nin sözleri sayfa başlarında yer almaktadır. Sayfa altlarında ise naşir, tespit edebildiği kadarıyla müellifin sözlerinde geçen referanslara işaret etmektedir. Buraya kadar zikredilenlerden başka bibliyografya kaynaklarında değişik başlıklar altında gerek nazım gerekse şerh ve tefsir türünde, bir âyetle sınırlı olanlarından tutun da bütün sûreleri kapsayanlarına kadar çeşitli asırlarda kaleme alınmış irili ufaklı 30'dan fazla Müşkilü'l-Kur'ân çalışması zikredilmektedir. Ancak çeşitli dünya kütüphanelerinde birçok yazmaları bulunan bu eserlerin yaklaşık 2/3 kadarının müellifi meçhuldür.¹⁷¹

X. ve XI asırlardan itibaren genelde İslami ilimler özelde ise Kur'ân, dinî, siyasî ve ilmî amaçlarla Batılı oryantalistlerin de inceleme ve araştırma konusu olmuştur. Oryantalistler, dini sebeplerle daha İslami literatürle ilk temaslarından itibaren Kur'ân ve Kur'ân ilimleri üzerinde yaptıkları araştırma ve incelemelerde İslam'ın temel kitabı Kur'ân ve onun güvenilirliği konusunda İslam dünyasında hicri II. asırda mühlit ve zındıklar tarafından ileri sürülen türden kuşkular uyandırmaya başlamışlardır. Bu tür iddiaların, özellikle bilimsel anlayıştan çok sübjektifliğin ve dini bağnazlığın hâkim olduğu Orta Çağ oryantalistlerce daha yoğun biçimde dile getirildiği görülmektedir. Batıda, Kur'ân'da ihtilaf ve tenakuzun bulunduğu yönünde iddiaların geliştirilmeye başlandığı ilk eser, yazarı tartışmalı olmakla birlikte Abdülmesih b. İshak el-Kindî'ye (XI. yy. öncesi) nispet edilen ve Kur'ân'a eleştiri ve Kitab-ı Mukaddes'in bütünlüğünü ispat niteliğindeki *Risâle* isimli eserdir.¹⁷² Bu alanda bir Dominikan papazı olan Ricoldo da Monte Croce (1243-1320) gibi müteakip asırlardaki Kur'ân eleştirmenlerini yönlendiren eserlerden biri de bir Hıristiyan mühtedisine nispet edilen *Contrarietas elfolica*'dır.¹⁷³ Orta Çağ boyunca yürütülen İslam karşıtı polemiklerin temel kaynaklarını teşkil eden bu iki eserde Kur'ân'da ihtilaf ve tenakuzun

¹⁷¹ Bu tür eserler ve yazma nüshaları için Bkz. Bükâî, *Kitabnâme*, IV, 1598; V, 1762; GAL Suppl. II, 774; *el-Fibrüsü's-şâmil*, II, 794, II, 813, 846, 875, 914, 916, 1010-1011; *Fısrüsü mabütâtü Dâri'l-kütübü'z-zâbirîyye: Ulümü'l-Kur'ân*, s. 360-361, 395; İbn Hayr, el-Fehrese, s. 69; Katib Çelebi, *Keşfü'z-şunûn*, II, 1495; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâbü'l-Meknûn*, II, 143; Ali İshak Şevvah, *Mu'cem*, I, 192, III, 299, IV, 195.

¹⁷² Oxford/Bodlien Library, C.C.C. d 184 (Richard Fitzralph'ın, *Summa de questionibus Armenosum* adlı eseri ile birlikte).

¹⁷³ trc. Mark of Toledo, Paris/Bibliothèque nationale, Lat. 3394, adlı eserdir. Bkz. Daniel, Norman, *Islam and The West; The Making of an Image*, Oxford 1993, s. 22.

bulunduğu yönünde bir takım iddialar geliştirilmeye çalışılsa da, Ricoldo ve San Pedro'ya kadar daha önceki Latin yazarları arasında bu hususu tam olarak ele alan kimse olmamıştır. Öyle ki San Pedro Nisa sûresinin 82. âyetine atıfla, “Açıktır ki, Kur’ân’da pek çok çelişkiler ve tutarsızlıklar bulunmaktadır” diyerek, müşkil âyetleri Kur’ân’ın Allah kelamı olmadığına en büyük delil saymıştır¹⁷⁴. Ricoldo ise İslam’ı eleştirmek amacıyla kaleme aldığı ve İslam’a yönelik Orta Çağ Hıristiyan eleştirisini temsil eden *Contro Legem Saracenorum* (Arapların veya Müslümanların Hukukuna Eleştiri) isimli eserinde¹⁷⁵ Kur’ân’da ihtilaf ve tanakuz iddiasında bulunmuştur.¹⁷⁶

Ricoldo ve San Pedro’dan sonra onların ileri sürdüğü türden iddiaları Peter de Pennis devam ettirmiştir. Benzer iddiaların daha sonra XVIII. yüzyılda Pfander, H. Hirschfeld, yakın dönemlerde ise Levy, Gardner, Tritton, Wansbrough vb. oryantalistler tarafından muhtelif bahislerde dile getirildiği görülmektedir.

Genelde İslam’a yönelik hemen her türlü eleştirilerinde özelden İslam’a yönelik Kur’ân’da tenakuz ve tutarsızlıklar bulunduğu yönündeki iddialarında Batılı oryantalistlerin, özellikle de orta çağ yazarlarının bilimsellikten çok dini ve siyasi bağnazlığın etkisi altında kaldıkları gözlenmektedir. Çalışmanın hacmini büyüteceğinden burada geniş inceleme konusu yapmadığımız oryantalistlerin objektiflikten uzak bu tür iddia ve tenkitlerine İslam dünyasından değişik ilim adamları ve araştırmacılar tarafından gerekli cevaplar verilmiştir.¹⁷⁷

Sonuç

Kaynakların verdiği bilgilere göre Kur’ân’ın ilk bakışta aralarında ihtilaf ve tearuz varmış gibi görünen müşkil âyetlerinin, daha sahabe döneminden itibaren bazı Müslümanların zihninde bir takım istifham ve kuşkulara yol

¹⁷⁴ Daniel, a.g.e., s. 86.

¹⁷⁵ Yazmaları ve çeşitli dillerde baskıları için Bkz. Bobzin, Hartmut, “A TREASURY OF HERESIES; The Christian Polemics against the Koran”, *The Qur’an as Text* (ed. Stefan Wild) Leiden 1996, 157-175, s. 165.

¹⁷⁶ Bkz. Bobzin, a.g.e., s. 166.

¹⁷⁷ Mesela Bkz. Rametullah el-Hindî (ö. 1306/1889), *İzharü'l-Hak* (nşr. Muhammed Ahmed Abdülkadir), I-IV, Riyad 1414/1994, III, 888-890; Mohammad Khalifa, *The Sumlime Qur’an and Orientalism*, New York 1983, s. 86-92; Abdülcelil Şelibi, *Reddü müjferâyâti'l-mübeşşirin ala'l-islâm*, Riyad 1406/1985, s. 143, 155-158, 161-165; Abdülazim İbrahim Muhammed, *İftirâdî'l-müsteşrikin ala'l-islâm; arz ve nakz*, Kahire 1412/1992, s. 21-25. Muhammed Aydın, *Kur’an’da Benzer Ayetlerdeki Anlatım Farklılıkları*, Adapazarı, 2001.

açmaya başladığı anlaşılmaktadır. Başta son derece masumane gözüken bu yöndeki istifhamlar, İslam devletinin sınırlarının genişleyerek hicaz bölgesinin dışına kadar uzanması ve İran, Yunan, Hint gibi kadim bilimlerin ve eski felsefî akımların yakından tanındığı kültür havzalarını içine almasıyla başlayan kelâmî ve felsefî tartışmalarla daha da artarak ilmi ve felsefî bir boyut kazanmıştır.

İlk asırlarda Kur'ân'ın özellikle müşkil ve müteşâbih âyetleri üzerinde duran ve onlar üzerinden Müslümanların zihninde kendi Kutsal kitaplarının güvenilirliği konusunda kuşkular uyandırmaya çalışanlar kesimlerin genellikle İslam toplumunda “Zenâdika” ve “Melâhide” kavramlarıyla anılan ateist fırkalar olduğu anlaşılmaktadır.

Gerek sahabe döneminde ve gerekse sonraki dönemlerde Kur'ân tefsiri sahasında derin bilgi sahibi olan İslam bilginleri, müşkil ve müteşâbih âyetler sebebiyle Kur'ân'ın ilahiliği ve güvenilirliği konusunda Müslümanların zihninde oluşması muhtemel kuşku ve tereddütleri, söz konusu âyetleri uygun biçimde telif ve tevil ederek gidermeye gayret etmişlerdir. Hemen her asır ve dönemde mütehasıs bilginlerce bu amaçla ortaya konan bilimsel gayretler ve çabalar, netice itibarıyla Müşkilü'l-Kur'ân ilmi gibi son derece önemli bir disiplinin teşekkül etmesi ve bu konuda sistemli ve kapsamlı ilk örneğini İbn Kuteybe'nin *Tevilü Müşkilü'l-Kur'ân*'da gördüğümüz yüzlerce eserden oluşan muazzam bir literatürün ortaya çıkması gibi olumlu sonuçlar doğurmuştur.

Son asırlarda ise özellikle de sömürgecilik tarihiyle birlikte Batılı müsteşriklerin daha bir yoğunlukla müşkil âyetlere ilgi duydukları ve “Kur'ân'da çelişkiler bulunmaktadır” iddialarıyla Müslümanların zihinleri bulandırma gayreti içerisine girdikleri görülmektedir. Aynı gayretlerin bugün de internet gibi dünyayı küresel bir köye dönüştüren küresel bilgi iletişim ağının kullanımının yaygınlaşmasıyla kimi misyonerlik kurumlarınca internet siteleri üzerinden yürütüldüğüne şahit olunmaktadır.

Sonuç itibarıyla denebilir ki, tarihte Kur'ân'ın ilahiliği ve güvenilirliği konusunda gerek Müslümanların zihninde oluşan bazı istifhamları izale etme ve gerekse tarih boyunca gayr-i Müslimler tarafından ileri sürülen iddialara cevap verme gibi önemli fonksiyonlar icra eden Müşkilü'l-Kur'ân disiplini, henüz misyonunu tamamlamamıştır. Süreç devam etmektedir ve tarihte icra

ettiği fonksiyonunu bugün de çağın idrak ve anlayışına hitap edecek yöntem ve tekniklerle icra etmeye devam edebilir, etmelidir.